

**МАРИЯ АНТОНОВА
РАДА КАЗАЛИЙСКА
ПЪРВАТА НОВОБЪЛГАРСКА
УЧИТЕЛКА В РОДОПИТЕ И
ПЪРВАТА НОВОБЪЛГАРСКА
ПОЕТЕСА**

chitanka.info

От проучения архив на Рада Казалийска се вижда, че тя се е подписвала не Рада Казалиева, както пишеците за нея желаят да я наложат, а Рада Казалийска, което ни задължава да се подчиним на волята ѝ и да се съобразяваме с нейното желание.

От автора

КНИГА ЗА ЕДНА ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНА ЖЕНА

В културния живот на Средновековието жената заема съвсем скромно място. Религиозните предубеждения ѝ пречат да прояви своите духовни сили. Тя се подвизава главно при уредбата на дома и възпитанието на децата. Книжнината ни е съхранила примери за жени дарителки (болярки и монахини), но нито една вест за учителка или поетеса. Богомилите дават на жената по-голяма свобода в общественото поприще, но за това те са укорявани от официалната църковна власт. Българското възраждане разбива ред бариери и открива пред жената възможност да прояви своя ум, интелегентност и литературен талант. И ето, една след друга се появяват първите светски учителки, първите актриси, преводачки, поетеси. В изявата на всеобщ патриотизъм и нови начинания едно от предните места се пада на родопчанката Рада Казалийска.

Трудът на Мария Антонова за тази малко известна на широката читателска публика героиня на Родопа планина е написан вдъхновено и искрено. Въз основа на оскъден документален материал авторката успява да пресъздаде образа на една жена, която носи типичните черти на великата и уникална епоха на Българското възраждане — любознателност, родолюбие, чувство за дълг към род и родина.

Книгата е композирана заинтригуващо. Тя започва със смъртта на Рада Казалийска на 14 декември, 1907 г. и всеобщо признание на родопчани, за да ни насочи след това към ранните години от живота ѝ и ни покаже коя е тя. Читателят се среща с нейните учители, изиграли съществена роля за развитието ѝ, узнава за придобитите знания, присъства на откриването на класното училище, в което Рада е първата учителка и на завършването на първата учебна година. После проследява неуморната ѝ работа като мисионерка на българското образование в Родопите и се запознава с творчеството ѝ.

По отношение на поетическата форма стихотворните опити на Рада Казалийска носят слабостите на началото на светската възрожденска поезия, но по съдържание те внасят нови теми и емоции

в развитието на новобългарската литература и отразяват поривите на едно горещо сърце.

Учителската и творческата дейност на Рада Казалийска са разкрити на фона на политическата и културна атмосфера, в условията на които протича животът ѝ. Читателят се потапя в тази атмосфера, за да почувства по-добре образа ѝ и да го оцени по-точно.

Надявам се, че книгата на Мария Антонова ще вдъхне гордост у родопчани, сред които всеотдайно са работили такива българи като Рада Казалийска, неният съпруг и нейният син. Едно доблестно семейство, за което най-висшата добродетел бе любовта към Бога и към всичко българско.

Донка Петканова

КРАЯТ НА ЕДНО НАЧАЛО

Посред нощ вечерникът задуха силно. Клоните на дърветата в съседните дворове се поклащаха ту наляво, ту надясно, сякаш идеше люта зима. В Станимака (дн. Асеновград) никога не падат дълбоки снегове. Зимата е мека, и затова силният вятър, който духа създава усещане за нещо, което тази вечер ще се случи.

Лампите в дома на Христо, синът на Рада Казалийска светнаха още преди навън да е станало тъмно. Приседнал до леглото на майка си, той за сетен път гали челото ѝ, сякаш иска да я събуди, за да чуе отново гласът ѝ. Баща му, поп Пантелеймон се върна от Одринския затвор със съсипано здраве и много скоро след това почина. Майка му остана сама. Тогава реши да се върне в Калоферския девически манастир „Св. Въведение Богородично“, където някога като млада се бе учила на църковно пение. Отиде там, прие монашеското име Евдокия, но се разболя и синът ѝ я прибра при семейството си.

И сега уморен от безсъните дни и нощи в грижа за нея, седи на малко столче до главата ѝ. Христо знае, че краят ѝ идва и затова не се отделя от леглото. От няколко дни бе изпаднала в кома, дишането ѝ се ускори, сякаш бърза за отвъдното. Разсъмва се, навън първите петли пропяха. Денят е 14 декември 1907 г. Майка му сякаш ги чу, започна бавно и равномерно да диша, отвори очи, направи лек опит да вдигне едната си ръка, като че ли се опита да помахна на някого, след което раздвижи устни, искаше да каже нещо, от което нищо не се разбра и след минута издъхна. Той стана, бавно придърпа Псалтира изпод ръката ѝ, върху който пръстът ѝ сочеше стиха: „Ти ме водиш на златни пасбища и ме поиш на тихи води“.

Вестта за смъртта ѝ се разнасе като мълния из града. В дома на сина ѝ отрано започват да прииждат малки групи жени, опечелени от загубата ѝ. А над родното ѝ Райково слънцето сякаш потъмня. Отиде си една от най-известните, една от най-силните българки на Родопа планина.

На следващия ден се извърши опелото в църквата „Св. Димитър“ в града от архимандрит Харитон, протосингел на Пловдивската митрополия, който идва по поръчение на митрополит Максим. Рано запалените свещи придават тържествена атмосфера в храма. Дошлите от съседните села почитатели и приятели на голямата българка смирено очакват започването на опелото. Когато то свършва архим. Харитон се обръща към присъстващите в храма, произнасяйки топли думи за Рада Казалийска. В словото си той споменава не само дейността ѝ на учителка, но и добавя, че за населението на Родопска планина тя е „боркиня, предана на великото дело“. Заедно със съпруга си поп Пантелеймон били затворени в Одринския затвор затова, че са криели оръжие по време на подготовката на Илинденско — Преображенското въстание (1903 г.), защото тяхното желание било Родопите да преминат към България, а не да останат извън пределите ѝ, каквото е било решението на Берлинския конгрес от 1878 г. И в тази връзка той нарича Рада Казалийска „неоценим бисер на Родопска“. Словото на архимандрита е подчертано затрогващо, защото говори за една жена, посветила живота си за благо на своя роден край. „Ние днес се сбогуваме с тебе, но никога не ще се разделим с тебе, защото имаш своето кътче в сърцето на родопчанина“.

Всъщност коя е Рада Казалийска?

За Рада Казалийска се споменава за първи път, когато Културно-туристическото дружество „Орфееви гори“ в Райково решава да организира честване на 100-годишнината от рождението на първата новобългарска учителка в Родопите и първата новобългарска поетеса. Тържеството се провежда на 21 юли 1921 г. в църквата „Св. Неделя“ в Райково с литургия и панихида извършена от архиерейския наместник Тодор Ангелов. По време на подготовката синът ѝ Христо Пантелеев изпраща писмено предложение до дружеството с молба да бъдат отпечатани оставените от нея исторически бележки за Родопите и населението, както и автобиографията ѝ. В отговор ръководството прави предложение по отношение оформлението на книжката и завършва с думите: „Прочее на работа и вие и ние“.

За съжаление остава само желанието и първоначалният ентузиазъм. Честването на годишнината дава повод на някои периодични издания да започнат да публикуват отделни материали за Рада Казалийска и нейната дейност като учителка и поетеса. Вестник

„Зорница“ (който излиза още от 1878 г. и който вестник Рада Казалийска чете редовно), в броя си от 8 септември 1921 г. помества кратки сведения за нея. А в „Родопски глас“ в двата си последователни 10–11 бр. от 1921 г. информира читателите си за честването на 100 годишнината от рождението ѝ и напомня, че запазването и съхраняването на националния дух са едни от най-високопатриотичните качества у българина, а това особено важи за родопчани.

Две години по-късно в „Политика“ в броя си от 19 февруари 1923 г. публикува кратък материал за работата на Рада Казалийска като учителка, помествайки нейн портрет.

В енциклопедията „Българска възрожденска интелигенция“, 1988 г. на с. 304 също са публикувани кратки биографични данни за Рада Казалийска, което иде да покаже, че за изследователите на нашите възрожденци, нейното име е познато и те не без гордост го поставят наред с другите имена на личности, допринесли с творческия си труд за възраждането на българската държава.

След години Анастас Поптодоров публикува малка част от нейния архив в сп. „Родопски преглед“, даден му от Христо Пантелеев. Той е озаглавен „Из миналото на Родоп — исторически бележник за потурчването на родопските българи, унищожаването на Смолянската епископия, Висарион Смолянски и др.“. След публикациите, от Рада Казалийска започват да се интересуват изследователи, краеведи, историци, като всеки от тях дава своя принос за разкриването на духовния порив на една жена, дошла сякаш от древността, минала през най-тежките робски години, за да стигне до наши дни.

Според автобиографията ѝ, родът на баща ѝ произхожда от Пенко, родом от с. Дедово Пловдивско, наричан още Кръо Пенко или Кръопа Пенко, поради ниския му и набит ръст, което пък се е компенсирало, както с необикновена сила, така и с бърз и съобразителен ум. На един от поредните годишни мюсюлмански празници, на който пехливанските борби били задължителни, Пенко бил предизвикан да се включи и покаже сила и умения. Обикновено на такива сборища присъстващите се разделят на лагери, защитавайки своите любимци. За радост на българите дошли да подкрепят Пенко, той излиза победител, за което получава признание и горда възхвала, а от страна на турците — ненавист и омраза, която го принуждава да

напусне родното си място. Повече от ясно било, че неговото оставане там е невъзможно. Тогава отива и се заселва в Горно Райково. Тук именно създава семейството си. Раждат му се шест деца, като двама от синовете му са близнаци, единият от които е Вълчо — бащата на Рада.

Интерес буди оставеният от Рада Казалийска спомен, записан в „Историческия бележник“ от сина ѝ Христо, в който тя разказва за един нелек период от детството си. Била е само на дванадесет години. Един ден, баща ѝ се прибира разтревожен. Събира цялото си многолюдно семейство и нарежда на съпругата си Кина да сложи в една торба храна, а в друга — дрехи за децата, и веднага, без да се бавят да тръгнат за планината Теклийца, защото в селото вече имало починали от чума. Те оставят баба Руса, която е била на сто и десет години и най-малката си дъщеря Рада у дома, защото са болни, а и няма да могат да издържат както на дългия път, тъй и на студените есенни нощи в планината. Така Рада, макар и обречена от болестта, трябва да поеме отговорност, не само за себе си, но и за старата жена. На другата сутрин се събужда, отива в стаята и ѝ намира баба си починала. Изплашена, излиза да търси жива човешка душа из селото, за да сподели мъката и страхът, които я обхващат. В него обаче са останали само болни или пък непогребани. Тогава Рада се скрива в бояджийската тепавица. Там предстоява през целият ден. Едва в късния следобед вижда двама мъже нарамили по една върлина, на върха с кука да вървят по отсрещната височина. Наблюдавайки ги отдалече вижда, че те влизат в техния дом, издърпват с куките баба Руса и я погребват в двора, близо до къщата, след което започват да викат името ѝ. Изплашена тя не смее да се покаже, мислейки, че ако я видят, те и нея така ще издърпат с куките и ще я погребат, както направили с баба ѝ.

На другия ден рано сутринта, висок мъжки глас нарушава тишината в селото, зовейки я по име: „Радке, Радке“. Баща ѝ дошъл вечерта, попитал гробарите за нея и след като не я намерил у тях, още в зори се запътил към тепавицата. Той я прибира вкъщи, „повика леля Смиляна-неговата братовчедка, при която ме остави“, но отново с уговорката, че след седмица ще се върне да ме вземе. Когато се връща, тя вече е напълно оздравяла — мехурът с жълтеникавата течност, който се бил появил на гърба ѝ, се е спукал, което означавало, че болестта завинаги си е отишла. Заедно с баща си Рада отива при близките си в

планината, но за нейно огромно съжаление не намира майка си. Докато била сама в селото, тя починала от страшната болест.

По-късно Агуш ага предлага на Вълчо Казалията да се ожени за една от доведените от него робини гъркинята Рафуни, която да се грижи за голямата челяд, но за съжаление и тя скоро умира от чума „помним, че винаги на задушница нашите стари хора споменаваха и леля Рафуни“. В автобиографията на Рада Казалийска четем още:

„Родена съм в Райково, Пашмаклийска околия на 8 юли 1821 година от православни родители: Вълчо Пенков Казалията и майка ми Кина Вълчева Парапитска — сестра на Христо Парапитски. А дядо ми Пенко Казалийски, за да не бъде убит от турците избягал от с. Дедово и дошъл в Райково, като по-късно се оженва за Руска Грудевска. Вълчо и Сивко са родени близнаци. Сивко е известен с прозвището хайдут Пачо. Първият от тях се занимавал със скотовъдство, но след време става комита. При един случай, като гледал една отвратителна картина как един турчин измъчвал една майка и децата ѝ, той се възмутил, убил турчина, напуснал кехайлъка и се обявил за хайдутин, който върлувал деветнадесет години, а след това емигрирал в Англия, където дирите му се губят. Аз се омъжих през 1852 година за Бялко Вълчев Арнаудов — гръцки учител, който отпосле се ръкоположи за български свещеник с името Пантелеймон — Всемиловичий от Ксантийския митрополит Панарет, роден в с. Пътеле в Македония и отпосле става български митрополит в Пловдив. В края на 1843 години имах на Петров ден изпит, на който присъстваха чорбаджиите и много други мъже и жени и всички останаха доволни, но някои майки се просълзиха, като слушаха как децата им четат и разказват на български. В Райково всяка година идваха търговци от Карлово. Чест гост на баща ми беше Димитър Минчев — Гайтанджията. Много пъти се разговаряха по просветни въпроси. Той каза, че в техният град се преподава на български. Този разговор се понрави на баща ми и на другите чорбаджии и те изявиха желание да ида и да уча там. И така, едно утро баща ми ме заведе с Димитър Минчев по на едно муле в Карлово. Там ме настаняха в дома на Димитър Минчев и жена му Пенка. В Карлово стоях 4 (четири) години и учех придаascal Райно Попович, а в Калофер стоях 2 (две) години и учех черковно четене и черковно пение. И ако не беше дошъл баща ми да ме забере, аз щях да приема монашеския чин и да остана там, в манастира. Завърнах се в Райково.

На 2 юли 1842 година идва у дома ни едно момче, което покани баща ми и мен да отидем в дома на видния селянин, роднина и приятел на баща ми Коста Данаиловски, гдето били събрани много селяни, да обмислят как да отворят българско училище. Баща ми тръгна по него, а аз подир баща ми. Влязохме в дома на дядо Коста. Там заварихме насядали на подвъзглавници кръстом нозе почти всички родолюбци от селото ни, а между тях седи поп Глигорко и свещеник Димитър Тольковски. Направихме нужните поздравии с поклон, целувайки десница подред на всички, след това баща ми седна, а аз като момиче от уважение към седящите първенци-родолюбци не пожелах да седна: обаче всички седящи ме поканиха и аз седнах на едно дървено столче до вратата. Поп Глигорко каза на баща ми: «Знаеш ли дедо Вълчо защо те каним да дойдеш с дъщеря си?» Отговорът беше: «догаждам се», със засмяно лице, каза баща ми. Поп Глигорко продължи: «Населението кара вашата дъщеря да бъде българска учителка, обаче това ще срещне големи мъчнотии и от страна на турската власт, и интригантствата на някои личности привързани сляпо о гърцизма, но аз съм насреща на всички мъчнотии, като имам вашата твърда воля и още повече силното оръжие Хат-и-шерифа от 1839 г., който приравнява всички народности в турското царство. Ако стане нужда ние ще изложим пред великия везир и патриаршията нашето искане, което може да защити отвореното ни училище, още повече да не може да се затваря». Почнаха да ме разпитват за Карлово и Калофер и прочие, и най-после предложиха да ме условят за българска учителка. Аз на драго сърце приех, аз казах: «Па затова съм учила», а и те казаха същото. Тогава стана дума за училището и наеха къщата на гръцкия даскал, за когото по-късно се омъжих, а последствие Насо Рупеца отстъпи безплатно къщата си. Един от присъстващите каза: «Радка вече е учителка, но да видим как ще преодолее спънките на гърците». Йеромонах Григорий прибави: «Спънки и пречки няма да гледаме, времето вече е дошло, дядо Иван скоро ще дойде. И веригите на робството ще скъса. Турците ще си отидат в Анадола, но докато дойде дядо Иван, ние не трябва да стоим със скръстени ръце, трябва да работим, да го посрещнем достойно като българи, а на гърците да дадем да разберат, че техните мегали идеи няма да съществуват. Така, че Кръстогорието да стане част от елинската държава няма да допуснем». Свещеник Димитър Тольковски добави: «Много вярно,

досега в благоприятните времена за гърците и турците, когато оцелявахме, не можеха да ни потурчат и погърчат, това отсега няма да стане, но ще се борим до край с тези поганци. Трябва да знаем, че дядо Иван скоро беше в Одрин през 1828 година...» Така на 1 септември 1842 година открих първото новобългарско училище в Райково. То е първото и в Средните Родопи“.

Презвитера Рада Пантелеева

Както виждаме Рада Казалийска подробно разказва за рода на баща си, за неговите братя, не забравя дори да пише, че той има брат-близък, докато за майка си, освен че цитира името ѝ и споменава чия дъщеря е, нищо друго не можем да научим. Сякаш близостта ѝ с роднините свършва до тук. Освен това тя има седем братя и сестри, за които не само в автобиографията ѝ не се намери нито ред, но и никъде в архивните материали за нея. Самата Рада Казалийска има шест деца, а именно: Мария, Георги, Гавраил, Шина, Христки, Таки или Христо, както са го наричали в селото и Кина т.е. три момчета и три момичета. За съжаление три от децата ѝ Мария, Гавраил и Кина умират съвсем малки. Най-близо до нея по дух и съдба е стоял синът ѝ Христо, на когото тя предава не само творческите си заложби, но и професията си. Странно е, че тя непише за детството си. Имала ли е такава? Вероятно то е било изпълнено с много тегоби, от които споменът е твърде потискащ.

От друга страна, ранното съзряване не ѝ позволява да изживее истински детските си години, връщането към които помрачават дните ѝ, поради което не намират място в спомените ѝ.

Четейки оставеното от нея, човек добива впечатлението, че животът ѝ започва с един не малък скок, от дома — направо в училището в Карлово, а след това и в Калофер. Но макар че сведенията от автобиографията ѝ да са твърде оскъдни, ние сме длъжни да ги приемем такива, каквито са. Можем само да съжаляваме, че нямаме информация, от която бихме искали да прочетем и да научим повече за нейния начин на живот, да се докоснем до ежедневието ѝ, да я видим в обикновения делничен ден.

От проучените документи и материали, човек остава с убеждението, че за Рада Казалийска и нейното семейство животът им

не би представлявал интерес за поколенията. Поради, което той остава на заден план. Ако все пак намираме нещо, то е само една случайност, т.е. изтървани спонтанни редове за личния живот на някого от фамилията. По всичко личи, че скромността е заемала подобаващо място в духовния свят на семейството.

Както вече споменахме голямата челяд на Вълчо Казалята отрано остава без майчина обич и грижа. За децата основно се грижи самият той. Неговото изискване е да бъдат възпитани в обич към род и родина. И като възрожденец-патриот държи децата му да получат образование. Основното му разбиране е, че свободата ще дойде само чрез просвещение на народа.

ПЪРВОТО НОВОБЪЛГАРСКО УЧИЛИЩЕ

След завладяването на България от турските завоеватели образователната система по нашите земи започва да се разрушава. Една част от образованите българи са поробени, друга — насилствено депортирани, а трети емигрират във Влашко, Сърбия и Русия. Въпреки тези сериозни пречки, които са наложени над поробеното българско население, към средата на XV в. започва да се възобновява българската книжнина. По-будните монаси развиват просветна дейност под формата на килийни училища. Основната цел е да се създадат условия деца и възрастни да се научат на четене, писане, смятане и църковно пение. Килийните училища имат предимно религиозен характер. Благодарение на тях са съхранили книжовните и просветните традиции по българските земи в периода от XV в. до началото на XVII в. Постепенно те започват да увеличават своя брой, като до 30-те години на XIX в. вече достигат над двеста.

Желанието на младежите и девойките да учат е толкова голямо, че освен манастирите, църквите, и метосите започват да развиват просветителска дейност. А завършилите образованието си създават в родните си села и градове частни килийни училища. През XVIII в. по-първите хора в отделните селища поемат образователното дело в свои ръце, основавайки общински килийни училища, което е нов по-висок етап от развитието на образователното дело. През този период по-известните са в София, Рилския манастир, Калоферския девически манастир „Св. Въведение Богородично“, както и в Котел, Карлово, където учител е известният Райно Попович.

Успоредно с това, в началото на XIX в. се увеличава и даскалското съсловие, което слага началото на националноосвободителните борби. Освен това започват да се откриват елино-български училища като преходна форма на новобългарските.

Първото елино-българско училище е открито в Свищов през 1815 г. от Емануил Ваксидович. Само три години по-късно през 1819 г.

в Котел е основано такава и от Райно Попович. Подобни училища се откриват и в Смирна (Измир) през 1828 г. от Константин Фотинов, в Сливен от Иван Селимски и др.

Макар и бавно започват да се създават условия за по-сносен културен живот в страната. След Одринския мир през (1829) неколцина младежи заминават на учение в Русия. Желанието да се учи в руско училище, а не в гръцко се засилва особено след Кримската война (1853–1856). Това е период, в който и руският и българският народ са поставени в непосредствени взаимоотношения с по-силно литературно проникване и въздействие върху народа ни.

Иван Д. Шишманов е първият български изследовател, който прави наблюдения и изследвания за влиянието на руската литература върху българската. То е по повод 100 годишнината от рождението на руския поет Ал. С. Пушкин (1799–1837) и носи заглавието „Наченки на руското влияние в българската книжнина“.

Руските произведения проникват в страната ни по онова време чрез завърналите се младежи и девойки, които носят със себе си произведения на руски поети и писатели, на църковна литература, както и пътните бележки на Виктор И. Григорович за Европейска Турция. Всичко това дава възможност на местното население, тайно или не, да препрочита и се запознава с руската литература.

Трябва да отбележим, че по това време много младежи учат не само в Одеса, където се намира и българското благотворително дружество, но някои се образуват и в европейски държави като например Александър Екзарх, Гавраил Кръстевич във Франция, други пък в Италия — Стоян Чомаков, Иван Селимски, Никола Пиколо, трети получават образованието си в Цариград — Сава Доброплодни, Иван Богоров, Алеко Богориди и др.

Така постепенно в поробената ни страна започват да се създават условия за духовни интереси.

Една от многото българки, усетила потребност от наука, е Рада Казалийска. Отивайки в Карлово, тя се учи в елино-българското училище на даскал Райно Попович (1773–1853), който е привърженик именно на този вид училище, което представлява преходна форма към създаването на новобългарските училища. При него тя изучава старогръцки език, новогръцки, български, риторика, география,

история, поетика и др. науки, които по-късно ще ѝ послужат, за да израсне като вдъхновителка на местното родопско население.

Кой е този възрожденец, оставил незаличими следи чрез стремежа си да възпитава и да подготвя бъдещи учители на своя народ?

Райно Попович, чието бащино име е Райно Събев Стоянов, е роден в Жеравна. Бил е ученик в килийното училище на светогорски монах-таксидиот. Няколко години е учител в Котел, след което предприема поклоническо пътуване до Света гора, а по-късно се установява в Солун и о. Хиос, посещавайки гръцко училище. След време с неколцина българи заминава за Букурещ, където се учи в прочутата школа на архим. Никифор Дука. Тук изучава старогръцки, новогръцки, както и взаимоучителните таблици. Добре подготвен се връща в България и постъпва на работа като учител по гръцки език в откритото училище от Стефан Богориди. Не след дълго се появяват обвинения от страна на неговия ученик Васил Априлов, че Райно Попович насажда гръцкия език сред българите. Затова по-първите хора в Котел започват кампания срещу него и училището, като отказват да записват децата си. Трябва да отбележим, че макар да се изучава гръцкия език по това време в българските училища, малцина са онези българи, които се отричат от родния си език. С времето обаче В. Априлов променя отношението си към своя учител, като признава, че макар и да преподава гръцкия език, Райно Попович е ревностен защитник на българската просвета. Като голям учител и педагог той не само учи своите ученици, но се стреми да възпита у тях добри граждани на отечеството с високи нравствени изисквания.

В продължение на двадесет и пет години Райно Попович учителства в Карлово. Негови ученици са Петър Берон, Георги С. Раковски, Евлоги Георгиев, Ботю Петков, Гавраил Кръстевич и още много други. За периода на Възраждането е интересна преводната му книга от гръцки „Христоития или благодравие“ (1837), в която могат да се прочетат животоописания на древногръцките философи Платон, Омир, Аристотел и др. В предговора Райно Попович отговаря на някои гръкофили за необходимостта от просвета в живота на човека: „Затова любезни мои единородци, трябва ний да съживим между нас учението, а то да съживи нас и пред Бога и пред човеци, защото то ще нас да

научи, то ще нас да накаже, то ще нас да изправи, за да станем съвършени за всички добри и полезни работи“.

Към своите възпитаници се отнася по бащински топло и загрижено. По думите на Гавраил Кръстевич: „учителствувал искусно и похвално до старост и почти до смърт“.

Вероятно при подготовката на програмата си за работа Рада Казалийска е повлияна от своя възрожденски учител Райно Попович, както и от „Буквар с различни поучения“, издаден в Брашов (1824), подготвен от д-р Петър Берон, известен по-късно като „Рибния буквар“ с изобразени животни и птици, между които и делфин, откъдето носи наименованието си.

Роден в подбалканското градче Котел през 1800 г. Петър Берон учи в родния си град. Поради разорение на семейството известно време работи и през 1817 г. заминава за Букурещ, за да продължи образованието си при известния педагог К. Вардалах, а по-късно се установява в Брашов, където започва работа като домашен учител в семейството на българина Антон Иванович. След време се записва във философския факултет в Хайделберг (Германия), но поради влечение към медицината се прехвърля в Медицинския факултет в Мюнхен, където защитава докторска дисертация. Трябва да отбележим, че за времето си наред с Райно Попович д-р Петър Берон е един от най-начетените наши просветители. Владее девет езика. Издава над двадесет научни труда, в някои от които изгражда своя система за произхода на света. Известно време живее в Румъния. Основната му мисъл през целият му съзнателен живот е грижата за развитието на просветата в родната му страна.

Определено може да се каже, че д-р Петър Берон е един от многото българи свързали трайно и дълбоко живота си с Българското възраждане.

„Букварът“ на д-р Петър Берон представлява програмно поучение за работата на учителите. Той е изграден върху няколко педагогически възгледа, като първият е отричане от килийното образование като система за обучение на младежите и девойките. Вторият е насочен към задължително говорене на родния език, а в третият е поставено изискването, обучението да се свързва с новото българско училище. Четвъртият е въвеждане на взаимоучителната система, която създава условия за добър тон в усвояването на

преподаваните знания. И на последно място възгледът за зачитане на личността и отстраняване на средновековните методи в работата на учителите.

След завършване на четиригодишното си обучение при даскал Райно Попович, Рада Казалийска отива в Калофер, където продължава двегодишния курс на обучение при даскал Ботьо Петков (1815–1869), баща на големия български поет и революционер Христо Ботев. Заедно с подготовката си за училище, всяка неделя както и по време на християнските празници тя пее в църквата на Девическия манастир „Св. Въведение Богородично“.

След двете години на обучение в Калофер страхувайки се, че може да остане в манастира, баща ѝ отива и я прибира оттам, смятайки, че шестгодишното ѝ учение е достатъчно и ще бъде полезно на хората от селото, т.е. може да предаде на децата знанията, които е усвоила в Карлово и в Калофер. Макар и без образование Вълчо Казалията е разбирал добре, че полъхът на промените в света няма да отминат голямата и горда планина. Добре е съзнавал, че след погрома на Критското въстание през 1821 година и намесата на една велика и могъща държава като Русия, несъмнено ще промени картата на света. И той бърза да прибере дъщеря си, за да ѝ отреди съдбовно място в историята на родното ѝ село. Предугаждайки, че идва нещо ново, отделя дъщеря си от лоното на Светата ни църква. Явно добре е разбирал, че едно е да служиш на Бога тихо и смирено и съвсем друго е да тръгнеш от къща на къща, от колиба на колиба, да увещаваш родители и деца, че е дошло време за промяна в мисленето и ако българинът иска да е свободен, а не роб, трябва да учи. И населението на Райково посреща Рада Казалийска с радост и трепет, защото осъзнава великата ѝ мисия — да се отдели от уединения живот в манастира, за да тръгне да събужда народното съзнание. И тя го прави. Прави го с усещането за мисия.

Макар че не приема монашеския чин, тя се облича в черна връхна дреха, а на гърдите ѝ неотменно виси кръст, с който застава пред своите съселяни. Пред символа на вярата те не могат да останат безучастни, още повече, че става дума за духовното въздигане на децата им.

Ето така започва своята учителска дейност Рада Казалийска, станала известна в цяла Родопска планина.

През същото това време от Света гора в Райково идва йеромонах Григорий или поп Глигорко, поп Лигорко, поп Алигорко и поп Григорко, както по-късно с умиление го наричат местните жители, заради неговия благ характер и загриженост за съдбата на населението от този край.

Той носи в себе си желанието българите в планината да прогледнат в духовното си бъдеще, а това според него може да стане само чрез просвещение. В това велико дело се включват и местните първенци патриоти. Събирайки се, те решават да отворят в Горно Райково училище, а за учителка да бъде условена дъщерята на Вълчо Казалията. По този повод поп Григорко казва: „Вие всички не жалете сили, нито време, нито пари, а се борете смело, за да може училището да просъществува за чест и слава на това хубаво, трудолюбиво българско население“.

Както пише в автобиографията си, през 1842 г. Рада Казалийска открива в с. Райково първото класно училище, в което се обучават и момчета и момичета.

През 1845 г. отваря и вечерно училище, което именува: „Училище за черковен ред и славянско пение“, в което преподава на църковно-славянски език и църковно песнопение. Докато завършилите дневното училище поемат пътя на учители — будители и просветители, то във вечерното са само възрастни мъже, които тръгват из голямата планина да разнасят словото Божие на български език. Между тях е и бъдещият ѝ съпруг Бялко Арнаудов, роден в Райково на 10 октомври 1812 година. Заради това, че в Гърция имал роднини той завършва образованието си в Атина, след което се завръща в Родопите и става учител по гръцки език в Долно Райково. Той е един от първите ученици на Рада Казалийска, учил в училището ѝ за възрастни. Бил е приет при условие, че ще се откаже от преподаването на гръцки и ще стане български свещеник. Добро познанство е свързвало райковчанина с великия везир Митхат паша още като ученик в гръцката столица. Благодарение на това, той му „урежда две срещи със султан Абдул Азис“, на който бил поставен въпросът за отделянето на нашата църква от гръцката патриаршия, която не подбирала средства за налагане на гръцкия език, и за благосклонно отношение от страна на турската власт към местното население в Ахъчелебийско (Смолянско). Идеята му за духовна свобода се преплита с тази на Рада Казалийска.

Неслучайно съдбата събира тези двама радетели за духовното просвещение на родопското население, които не жаят труд и сили за осъществяването на каузата, с която са се заели.

За съжаление няма запазени писмени доказателства за образованието в Родопите до 1820 година. Сведенията, които са оставени от райковските просветни дейци Хърлев и Васил Узунов са, че килийно училище в Горно Райково е съществувало до 1830 година. Освен това гореспоменатия Васил Узунов твърди, че училището е било строено през 1820 година.

Рада Казалийска започва учителската си дейност само на двадесет и една година. Макар и твърде млада тя решава да даде всичко от себе си, което е научила и в Карлово и в Калофер. На 1 септември 1842 година застава пред децата на своите съграждани с чувството на месионерка. Тя знае какво да направи, за да накара учениците ѝ да заобичат още от първите часове своето училище. В началото преподава гръцки език, но постепенно го измества от учебната си програма и в края на същата учебна година вече въвежда в отделенията българското четмо и писмо.

На откриването на първия учебен ден присъстват много родители, представители на местното население, както и подбудителите за това първо новобългарско училище. В началото се записват четиридесет момчета и петдесет момичета. В края на календарната година тя прави първите промени в програмата си, като двенадесет-тринадесетгодишните от момчетата и момичетата, които са по-труднолюбиви и които преди това са учили гръцки език прехвърля във второ отделение. По този начин сформира две отделения — първо и второ.

В първо отделение изучават азбуката със срички, четене на ръкописи от различни книги, броене и смятане до петдесет, събиране и изваждане и кратки молитви.

Във второ отделение изучават наизуст кратки текстове от книгата на Юрий Венелин (1802–1839) „Древните и сегашните българи“ (1829), смятане, събиране, изваждане, деление и умножение, историята на Светото писание: Сътворяването на света, Адам и Ева в рай, Рождество Христово, Възкресение Христово, Възнесение Христово. Тук заслужава да отбележим един много интересен факт в нейната учителска работа. Докато по време на църковна служба мъжете

застават от дясната страна на храма, то жените са винаги от лявата. Но в училище разделянето на половете в обучението е било без значение за нея. Важното е те да усвояват онова, което тя преподава. Затова, че е преподавала на момчета и момичета без да ги разделя в отделни групи, което по онова време е било необичайно, пише и Зина Маркова в статията си „За българско училище и църква в Родопите“ (1974), подчертавайки изключителната взискателност на младата учителка и в същото време необикновената ѝ обич към децата. За нея те са всичко. Цялото си време посвещава на тях, защото добре разбира, че Родопите се нуждаят от млади хора, които ще променят не само себе си, но и родителите си. За Рада Казалийска те са богатството на планината, поради което в учителската си професия тя влага цялата си душа.

Особено забележителни са думите на даскал Ботьо Петков, които ѝ дават подтик за работа: „Бъди истинска боркиня и вярна на своя народ, посвети го в книгата, която дава сили, ум и криле, а оттам ще дойде и нашата свобода“. Тъй като той има съществен принос за духовното съзряване на Рада Казалийска налага се да дадем по-ясна картина на физическия и духовен ръст на тази необикновена личност. Даскал Ботьо Петков бил висок. Вероятно на него прилича и синът му Христо Ботев, един колос в българската литература. За него поетът Иван Вазов пише: „Аз и сега го гледам във въображението си, като ходи замислен из училищния двор, с бавен и тежък ход... Виждам го и в часове на духовен подем, в тържествени дни, когато пред хилядното множество държеше с младежки жар пламенни речи...“

Друг негов ученик на име Иван Г. Бракалов пише за своя калоферски учител следното: „Обесненията му бяха кратки и ясни, а задачите решаваше с голяма сигурност и последователност, от полесните към по-мъчните и от познатото към непознатото. Всеки негов преподаден и изпитан урок, внасяше нещо ново в съзнанието ни, въобще спомагаше за правилното образуване на нашия мироглед. Служеше си повече със съвети и понякога с ирония, като казваше на мързеливите ученици: «Да може учението да се налее с фуния в ушите ви, добре ще бъде за вас».“

Спорният въпрос, който днес местните родопски изследователи на живота и творчеството на Рада Казалийска поставят, е: бил ли е Ботьо Петков учител на Рада Казалийска или не?

В книгата си „Калофер в миналото“ (С., 1972 г.) авторът ѝ Никола Начов на с. 114, пише следното: „Около 1839 г. в Калофер дошъл за учител момъкът Ботьо Петков от Карлово и започнал учителската си дейност «с перо остро и гореща реч». По това време губернаторът на Одеса граф Воронцов, воден от желанието да помогне на българите за по-скорошно просвещение, издейства от правителството четири стипендии, които да се ползват от българчета за учение в Одеската семинария. Научавайки това, Ботьо Петков изпраща писмена молба до българските търговци в Одеса за съдействие да бъде един от тези момчета. И желанието му се сбъдва. След приключване на учебната година той заминава за Одеса, за да се запише в Духовната семинария. Там престоява около две години, след което се връща и продължава учителската си работа в Калофер.“ За това споменава и Михаил Арнаудов, като нарежда Ботьо Петков между „първите степендианти“. Има една сцена в първия роман в нашата литература „Под игото“ (1894) от Иван Вазов с годишен изпит на ученички, чиято учителка случайно или не, носи името Рада Госпожина. Романът е писан по време, когато авторът е в Одеса, но това не означава, че той преди да замине, а защо не и там, да е чувал за първата учителка в Родопите, а прототип на героинята му да е учителката Рада Казалийска. Дали не са подходящи за случая думите: неведоми са пътищата твои Господи! Знаем ли. Авторът може случайно да е избрал това име, но защо пък да не е прототип на поетесата — учителка. Още повече, че самият писател е родом от Сопот.

По това време д-р Иван Богоров в издавания от него „Цариградски вестник“ (1846–1862) в рубриката „Български известия“, съобщава за това първо в Родопите благородно и родолюбиво начинание, а именно за първото училище на Рада Казалийска.

Учебна година завършва успешно. Учителката Рада устоява пред изпитанията. Издържала е стоически на притесненията, и от страна на турците, и от страна на приелите исляма българи. Предстои да покаже пред родителите на децата, какво са научили, с което да оправдае надеждите им, че знанията които получават, са първите кълнове за духовно издигане. Празникът в края на учебната година съвпада с този на църквата „Св. Неделя“. По-първите хора на селото се събират, за да решат как да ги съчетаят, за да могат учениците свободно, без притеснения да покажат какво са научили. В началото решават изпитът

да се проведе на 29 юни на християнският празник „Св. св. Апостоли Петър и Павел“. Но на 28 юни сутринта в селото пристига Ксантийският владика, който убеждава първенците, изпитът да се отложи за 7 юли, тъй като тогава е храмовият празник на църквата „Св. Неделя“ и той ще води тържествената литургия.

Утрото предвещава слънчев летен ден. Тържеството се провежда в двора на църквата, която още от предния ден е украсена със зеленина.

Сутринта на 7 юли 1843 година родители и деца с цветя в ръце се отправят към храма. Той е тясен да побере дошлите да чуят българското слово, което за първи път ще се произнесе на глас.

Отец Григорко заедно със свещениците от съседните села участва в тържествената литургия. Преди да започне службата Ксантийският владика Панарет съобщава, че след литургията, в двора на училището ще се проведе изпит на учениците по повод завършване на първата учебна година. За този ден Рада Казалийска се подготвя с особено вълнение. Тя добре разбира, че ще дойдат както първенците на селото, така и местните погърчили се българи, а така също и представители на турската власт. И затова вълнението ѝ е огромно. Чувството ѝ на дълг към родината и българския род я задължава да бъде прицизна към всичко в този ден. За църковната служба са дошли много миряни, ученици на Рада Казалийска, една част от тях по-възрастни, които обучава за бъдещи свещеници. Те застават зад петимата гръцки псалти на клира. Владиката казва на гръцки: „Евлоги межи Василиу, ту тудо“, което на български означава: „Благословено царство, Отца и Сину...“ Учениците на Рада Казалийска отговарят на български. Владиката възмутен застава на царските двери. Настъпва недоволство, което прераста в пререкание между гръцките духовници и учениците на Рада Казалийска. Налага се тя да обяснява на Негово високопреосвещенство Ксантийския владика, че Високата порта с Гюлханският хат-и-шериф дава възможност на българите да се чувстват свободни в изповядване на вярата си. Тогава гръцкият владика приема да служат на гръцки, а българите да отговарят и пеят на български. След службата присъстващите излизат, за да заемат местата си в импровизираната открита зала под голямото сенчесто дърво. Духа лек ветреца, сякаш природата е съпричастна към радостта на българите от селото. Някои от тях тайно трият стичащите по лицата

им сълзи. Рада Казалийска застава пред децата усмихната вдъхвайки им кураж и смелост. Бавно вдига нагоре ръце, давайки им знак за първата песен, с която открива тържествения празник. С грейнали лица, гледайки в нея те запяват:

*Ний сме българчета малки
учим българско писмо,
радостни са бащи и майки
с нацто българско школо.*

*Българската книга — слово,
ний прегърнахме с любов,
тя ни дава сили смело
да вървим в живота нов.*

*Нацта радост е голяма,
в този час велик,
че училището ще да пръска
светлина от век на век.*

Така започва едно тържество на душите на родопчани, които добре знаят да ценят свободата на духа. След откриването предстои изпитване на децата от Ксантийския владика, който не скрива задоволството си и поздравява учителката за положения труд през учебната година, както от страна на децата, така и от самата нея. В словото си той проявява изключителна дипломатичност, като казва че му е приятно да слуша как малките дечица отговарят на майчиният си език. Макар че е гръцки архиерей след влизането в сила на Гюлханския хат-и-шериф вече е много трудно някой да забрани на българите да четат на своя роден език. Осъзнал това, той напомня текстове от Свещеното писание, в които „не се запрещява да се учим на своя език“.

След владиката пред гостите се изправя Рада Казалийска с думите, че след падането на България под турско робство, българите загубват родината си, не само като територия, но губят и правото да говорят и четат на своя роден език. А гърците, като християни, вместо да застанат до тях, те напротив, поощряват турците в завоевателната

им политика, отричайки че в Родопите има българи, поради което местното население е определено като рум милет, т.е. гръцко население. Постепенно в българските църкви започва да се служи на гръцки. Гърците изхвърлят от църквите и училищата всичко онова, което е българско, отричайки дорисъздателите на българската азбука — светите братя Кирил и Методий. „Ние растем като цвете без слънце и светлина“, затова — добавя тя „трябва решително да отхвърлим гръцкото писмо, защото е чуждо за нас“.

Логично е да приемем първата песен, с която се открива училищният празник, за химн на училището, написан от младата учителка. Мисля, че можем да се съгласим с подобно предположение, защото нямаме доказателство, че някой друг е написал химна. А по това време тя вече пише и стихотворения. Когато изпитът свършва, родителите ръкопляскаят със сълзи на очи. Накрая по-първите хора изчакват с желание да изкажат радостта си, че в селото им вече има училище, а празника приемат като знак за начало на просвещението в този край. Доволни, те ѝ поднасят подарък придружен с парична сума, за което тя притеснена отговаря: „Моята заплата е моята голяма радост, че видях нашите деца да четат и пишат на майчиния си български език“.

В края на тържеството райковчани радостно протягат към нея ръце, да ѝ благодарят, всеки по своему-така както разбират израза на благодарност.

Гръцката патриаршия продължава да следи за стриктното ползване на гръцкия език не само в нововъзникналите училища, но и в църковните храмове. Затова в онези тежки времена на робство и гнет е истински героизъм, който няма измерения, една жена, запозната с тегобите и нравите да поеме просветителския риск над местното население. Въпреки всичко това и навярно още по-много други причини, типични за времето, в което живее, не я сломяват, не пречупват волята и желанието ѝ да предаде наученото от нея на своите възпитаници. И тя го прави. Прави го с обич, с вяра, с достойнство. Завърнала се в родното си село разбира, че няма по-подготвен човек от нея и че тя трябва да поеме предопределената ѝ мисия.

Рада Казалийска е учила децата не само на Райково. Била е учителка и в Устово и в Пашмакли (Смолян). В Устово училището е било построено в двора на църквата „Св. Георги“ през 1856 година.

В Долната махала на същото село учителствува само една година, след което учители стават Гочо Бечев Ликин, а през 1858 година Андон Кузманов от Пашмакли. В публикациите за нея се срещат и сведения за срещата ѝ с Васил Левски, дошъл в Райково през 1871 г. с цел образуване на Таен революционен комитет, в който се включват Коста Данаиловски, Райчо Бобутанов и Рада Казалийска. Сведенията са значително оскъдни, за да можем да ги приемем за достоверни. Независимо от това обаче ясно можем да кажем, че тя е носила в душата си революционен дух, и дълбока вяра в разумния изход в стремежа на народа за свобода.

„ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖНИК“

В началото на XVIII в. от Света гора в Родопите започват да пристигат монаси-таксидиоти, чиято задача е да събират помощи за гръцките манастири в Атон, както и да вдъхват надежда у местното население по отношение запазването на християнската вяра. Заедно с това целта им е българското население да започне усилено да изучава гръцкия език. Един от тези монаси, дошъл в Родопите, е йеромонах Григорий, станал част от историята на една планина и нейния народ.

„Историческият бележник“ е писан на гръцки език от монаси, които са посещавали планината. Рада Казалийска преписва отделни откъси: за помохамеданчването в Родопите през XVII и XVIII в., за мъченическата смърт на Висарион епископ Смолянски, чиито светско име е Витан, за посичането на 200 райковци в Каюското дере през 1720 г. Подтикната от осъзнатата нужда да остави история за поколенията, тя започва да води и свои бележки за станалите събития в Родопите. Диктува спомените на сина си Христо, както и предания, които е слушала от по-възрастни мъже и жени, които той старателно записва. По този начин се оформя цялостна картина за жестоките времена, в които са живели българите в тази част на страната ни, която до Балканската война е била под турска власт.

В „Бележника“ е запазен подробен разказ за трагичния край на духовния водач на местното население Висарион епископ Смолянски: „В царуването на Мехмед IV (1648–1687) през месец юли 1662 година, когато стана страшното и с насилие помохамеданчване на българите в областта около Смолян, турците направиха много пакости. От жителите едни помохамеданчиха, други избиха, а трети избягаха из горите. Турците изгориха черквата «Св. св. Апостоли Петър и Павел», митрополията и богословското училище. Всички книги и помагала унищожиха, а скъпоценностите разграбиха. Те поискаха да заловят епископа, но той с голяма група българи през една нощ успя да избяга и се настани в Райково. Там бяха намерили убежище и много българи от околните села...“.

Самото присъствие на епископа е силна духовна подкрепа за местното население. В същото време турската власт търси начини и средства да погуби този духовен стълб в Родопите. Решава да го премахне, смятайки, че по този начин по-лесно ще подчини българското население в приемането на исляма. „В ранното утро на 29 юли 1662 година Висарион Смолянски бе тръгнал, придружен от десет телохранители, всички на коне и въоръжени от Долно Езерово за Горно Езерово. Но ненадейно от засада между къщите на Ревача и воденицата на Сурото излезе голяма въоръжена чета от турци и нови мохамедани. След голям кървав бой заловиха архиереия Висарион и неговите телохранители Момчил Глуховски, Гето Сухарски, Найден Тривински, Дечо Рудински, Белко Мечкаря, Страхил Байчев, Грудю Грачувски, Вълко Гроздански, Стойко Мирчовски и Райчо Раев. Турците им взеха оръжието, вързаха им ръцете отзад и бързо ги закараха в Смолян, защото се бояха да не ги застигне някоя християнска чета и да им отмъсти.

В Смолян по заповед на Абди бей най-първо с добро и кротко се помъчиха да убедят епископ Висарион да откупи живота си, като приеме мохамеданската вяра, понеже мислеха, че ако той се съгласи на това, много скоро и останалите християни безропотно ще го последват. Но епископът отказва с думите: «Човек, който има любов към божествената истина, е непоколим във вярата си; смъртта ще ме направи безсмъртен пред Бога».

По-нататък в „Историческия бележник“ са отбелязани жестоките мъчения, на които епископът бил подложен. „Турците го съблякоха и оставиха съвсем гол и започнаха да го щипят по тялото с нарочно приготвени клещи, като късаха парчета живо месо от тялото му. Епископ Висарион изтърпя тия адски мъки, без да се уплаши и да иска милост. Кръв ручеше от тоя мъченик. След това най-немилостиво го биха с железни пръчки по тялото, докато епископът падне в несвяст. След като се свести го мушкаха с ножове и режеха късове от тялото му, туриха на главата му нажежена пиростия (тригон за огнище) и се гавреха с него. Но и това не им стигна. Поругаха го пред всички и го развеждаха гол из селото за показ. Епископът понесе и тая гавра със смирение. Най-сетне осверипял турчин излезе от тълпата и с остър нож прободе гърдите на епископ Висарион. Той се повали на земята като изговаряше думите: «На тебе, Боже, предавам душата си, аз се

радвам в страданията си и с моята смърт искам да допълня недоимъка в твоята църква». Осверипелите турци помислиха, че той говори нещо обидно за тях, затова злобно се нахвърлиха върху него с камъни — обезобрази го и тялото му направиха на пита. Турците заповядаха на телохранителите на епископа да изкопаят гроб в една градина, близо до хорището (мястото за хоро) в Смолян, там заровиха трупа на епископ Висарион Смолянски. Така на 29 юли 1662 г. в Смолян умря мъченически епископ Висарион едва изричайки думите: «На тебе, Боже, предавам душата си, аз се радвам в страданията си и с моята смърт искам да допълня недоимъка в твоята църква».

Всяка година на 29 юли Българската православна църква отбелязва този ден в богослужебните храмове с отслужване на тържествена литургия, на която се пее следния тропар: „Днес празнуваме паметта на светилника на нашата земя и с любов възхваляваме страдалец — той посрами злобата на безумните и верните в благочестието утвърди; нему с ликуване зовем: «Радвай се, отче наш Висарионе молитвениче на българския род».

И пак в „Историческия бележник“ четем, че на 8 юлий 1720 г. бил обесен в местността „Поляние“ и енорийският свещеник на село Езерово, йеромонах Варлаам Светогорски.

В „Бележника“ се разказва още, че през 1720 г. в Райково е живял ходжа на име Селим, известен с жестокостта си над българското население.

Дошъл от Анадола, задачата му била да подчини по-будните българи, като ги накара да приемат мюсюлманската вяра, което би му дало правото да укрепи и засили властта над мирния народ. За да постигне целта си, решил да използва чудовищни средства в името на Аллах и султан Ахмед III. В едно от поредните си донесения го уверявал, че българите в Райково не са верни негови поданици и постоянно се бунтуват и пречат за помохамеданчването на населението от Родопите. В отговор султанът наредил непокорните да бъдат жестоко наказани. Получавайки заповедта, Селим ходжа това и чакал, за него дошъл часът на разплата. Събрал наред селото двеста българи и им съобщил нареждането, добавяйки ехидно, че единственото условие да се спасят е да се откажат от вярата си, знаейки, че голяма част от мъжете, ако не и всички, не ще приемат подобна „чест и внимание“. А това за него е единственият ключ към по-голяма власт и

сила. Макар и да е изминал половин век от мъченическата смърт на епископ Висарион Смолянски родопчани добре разбирали, че и тях ще ги сполети същата участ. Силата на поробителя била да унищожава и убива. Райковци не се съблазнили нито от обещанието за добра служба, нито от личното покровителство, с което ги примамвал ходжата. На отказа им били заобиколени от турска войска, водена от ходжата и избити на 8 юли 1720 г.

Рада Казалийска е съзнавала, че само написаното остава за поколенията. „Историческият бележник“ е послужил като основа за разкриване на събития от една далечна епоха за много литературни историци. Така например писателят Антон Дончев в романа си „Време разделно“ ползва откъси от „Бележника“, доказвайки по този начин неговата историческа ценност. Този документ намира място и в книгата „Писахме да се знае. Преписи и летописи“ от съставителите В. Начев и Н. Ферменджиев, чиято цел е да покажат, че „бележите от раните“, оставени от времето на робството трудно нарастват...

В тропара (църковен химн) на подготвената служба за българските новомъченици се възпява техният подвиг: „Первенцы райского погория кровию осветите стоны селения нашего, мужески Христа пред зверноравным исповедающе агарянами, тем же яко сугубосотное ликостояние пред престолов Божиим о нас, пречуднии, молится Христу“. На български текстът гласи: „Първенци на райковското погорие с кръвта си осветявате нашите житейски тревоги. Мъжествено Христа изповядвахте пред зверските изповедания на агаряните, ето защо за вашето светло представяне пред престола на Бога ние се молим на Христа“.

Въпреки жестокостите, населението на Смолянска област не се поддадо на униение, а напротив. По неписаните човешки закони жестокостта поражда жестокост. Започнало сформирание на чети за отпор и отмъщение. На следващата година на втория ден след църковния празник-голяма Богородица (Успение Богородично) през м. август, събралите се чети влезли в Райково откъм манастира „Св. Атанас“, предвождани от войводите Мирчо от Райково, Дойчин от Райково, Стоян от Очиново, Велко от Левочево, Витан от Кутлово, Вълкан от Пещера, Чило от Петково и Дельо от Беловидово.

По обедно време четите заобиколили селската джамия, хванали Селим ходжа и всички, които участвали в избиването на българите и

им отмъстили по същия начин. Заловения ходжа, като главен виновник набили жив на кол и го поставили за назидание на същото място, където са били избити райковци. Местното население не е заличило от паметта си спомена за жестоко избитите си съселяни. Той живее и се предава от поколение на поколение. На 8 юли 1995 г. жителите на планината издигат мемориален параклис „Вси светии“ в близкото Каюско дере. На освещаването му заупокойна молитва отслужва Пловдивският митрополит Арсений в съслужение със свещеноиконом Михаил Михайлов и архиерейския наместник отец Живко Желев от църквата „Св. Неделя“ на Райково, както и отец Георги от църквата „Св. Георги“ в Смолян в присъствието на много жители от града и района. Това високоблагородно начинание е още един израз на преклонение пред големия подвиг на посечените мъченици за вярата Христова. В тяхна памет известният родопски поет Никола Гигов посвещава своята „Балада за възкресението“:

*Ако кръвта им може да рисува —
от светлина ще бъде този храм
и не Парижки, а Родопски Лувър
аз искам чрез светците да ви дам.*

*Ако очите някак оживеят —
камбаната сама ще зазвучи.
И ние плачем, а дедите пеят,
защото има български очи.*

*Ако разперят храбрите си пръсти —
ще ни прегърнат с тръпка за чеда.
И всички до един ще се прекръстят —
загинали за нацта свобода!*

*Ако сърцата могат да забият —
Родопа ще възкръсне със Момчил.
И техни живи образи сме ние,
да, ние носим техните очи!*

*О, българи! Възкръснаха дедите!
С посечени чела стоят до нас.
И ние си преглъщаме сълзите,
за да запеем
със камбанен глас!*

Как можем да разберем силата на вярата в Христа на тези мъже, които умират за нея, ако не си спомним думите на митрополит Йоасаф Бдински, от „Похвално слово за св. Филотея“: „Съжалявам те, о, църкво, съжалявам те поради това неочаквано разорение!“ Те са отправени в момент на силна болка по повод падането на Търново под турска власт.

Една от целите на идващите монаси от Света гора била да убеждават младежите да приемат монашеството, а населението да дава дарение за манастирите на Света гора. Един от тях, оставил трайна следа сред местното население, е йеромонах Григорий.

Източникът, от който черпим най-точни сведения за йеромонаха, е „Историческият бележник“. В него четем, че е роден в с. Загоричене, т.е. че е от Македония. А това, че не е знаел добре родния си език, вероятната причина е, че е бил твърде малък когато отишъл в Атон. Нека не забравяме и факта, че той идва в Среднородопието, когато вече е на четиридесет години. Възраст, през която е възможно да е забравил матерния си език. Но това, че се заема с огромно желание да създаде българско училище в Родопите говори, че в неговите вени тече славянска кръв.

В „Бележника“ Рада Казалийска отделя значително място за йеромонаха. В един летен ден тя, баща ѝ и отец Григорко стояли на потона вкъщи унесени в разговор, като от време-навреме поглеждали насреща пред къщата, където двама мъже косели зелената люцерна в Нигината ливада. Окосената трева разнасяла наоколо освежителен аромат. Рада се сеца, че е чувала от леля си Смиляна за жестоката съдба на баба Нига Белювска Нирайзова. Тя запитала баща си знае ли нещо за тази българка, която имала голям имот, но жестоко пострадала от турците. Баба Нига подарила ливадата на Светогорския гръцки манастир Ватопед. Когато научил за това, Юсеин Агуш повикал старата жена и я запитал дали монасите са ѝ платили за нивата. На

отрицателният отговор той казал на заптиетата: „Тя не е взела пари бре, идете да ѝ платите!“. Тогава я сложили в един чувал и я хвърлили във водите на р. Черна. На казаното за нея Вълчо Казалията навел глава и с тих глас отговорил: „Така приказват всички стари хора, но аз не съм бил роден...“ Слушайки ги отец Григорий не изтрайва и добавя, че той има „Бележник“, който е предаван от ръка на ръка в продължение на няколко столетия и който не е виждал бял свят.

Наскоро след този разговор отива в дома на Рада Казалийска, изважда от джубата си стара книга, подвързана с щавена агнешка кожа, обръща към нея изпитателен поглед и пита: „Можеш ли да пазиш тайна?“ На утвърдителния отговор казва: „Тази книга се води от 1622 г., В нея свегорските монаси Урбан, свещеник Йоан Мирчев, йеромонах Евдоким, йеромонах Теофил и други са отбелязвали важни събития, станали тук в Кръстогорието...“. По този начин тя придобила стойност на ценна история за живота на населението по време на турското робство в този край. Накрая отец Григорий добавя: „В нея е отделено място и за училището, което ти създаде. Твоето име ще се пази во век“.

В „Историческия бележник“ можем да прочетем още за различни случаи станали през онова време, а именно за раждането на двуглавото теле с християнски кръст на корема, което смутило твърде много турците. Те виждали в този християнски символ падането на турската империя. И затова всячески се стремели да убият новородилото се животно. За сто и петнадесет годишната баба Нига, която казала още на Юсеин ага: „Че аз няма да оставя имота си да се гаврят потурченци“.

По предание записано в „Бележника“ от йеромонах Поликарт през 1622 г. султан Мустафа II издава заповед да се приберат от населението на Родопите всички момчета от десет до петнадесетгодишна възраст, които да се изпратят да учат за ходжи в Цариград, след което да се върнат обратно, за да помогнат при потурчването на местното население.

В „Бележника“ подробно е описан случаят със семейството от Долно Райково, в което живели Смилян и жена му Лиляна с двете си деца Милян и Милица. Когато турците започват събирането на момчета от Ахъчелебийската каза е взет и Милян. Докато баща му само стискал зъби от мъка и гняв, много сълзи проляли майка му и

сестра му Милица. Минали години. Един ден Милян се завърнал в родното си село, но вече като ходжа. Портите на родния му дом били затворени за него. Колкото и тежко да е било на баща му той не пожелава да приеме единственото си мъжко чедо. Тогава между тях застава Милица, неговата сестра. Обичта ѝ към брат ѝ е толкова силна, че накарала Милян да захвърли турската чалма, за да бъде простен и приет от родителите си. Само, че общата им радост не била задълго. Научили за случилото се турците обкръжили къщата и заловили Милян. И за назидание убили момъка, а Милица повели към Смолян да я правят млада ханъма. В отговор на издевателствата бащата събира дружина съселяни и успява да отгърве Милица. Те никога повече не се завръщат по домовете си, но и не прощават на насилниците.

Съдбата на Милян и Милица е само един щрих от постоянните издевателства на турската власт над мирното население.

Тежък период за българите родопчани е и времето при управлението на султан Махмуд I, който довел от Мала Азия голям брой турско население, които гонели от домовете българите и се настанявали в тях, като им отнемали животните и храната, а имало случаи, когато им вземали и децата за наемни работници.

Огромна е заслугата на Рада Казалийска затова, че ни е оставила „Историческия бележник“, от който можем да разберем за големите страдания по време на робството, както и за помохамеданчването на населението в Карстата гора. Несъмнено е съзнавала, че „всяка дума и дата ще е откровение и лъч към тъмната робска бездна...“.

Когато говорим или пишем за Рада Казалийска, не можем да не споменем по подробно за йеромонах Григорий. Неговата и нейната съдба са свързани с Възраждането на Родопите. Както вече споменахме, той се радва на необикновена обич и почит. Доверявайки се на Рада Казалийска поп Григорко казва: „Когато чета за мъченията на народа, сърцето ми се къса от мъка“. Той изповядва веруюто, че всеки народ трябва да се моли на Бога на своя език, като недоволства от гръцката схизма. Йеромонах Григорий е първият народен будител, оставил трайни незаличими следи сред населението на Родопите. Под негово ръководство в Устово били подготвени негови заместници, свещениците Кирияки Белковски, Васил Аврамов, Константин Манолов, Стойко Михалев, Паскал Георгиев (поп Паскал) и др., които се обучавали да пишат с въглени на каменни плочи в притвора на

църквата. Освен това, благодарение на него учениците по-късно съставяли проповеди или превеждали на местно родопско наречие текстове за по-достъпното ползване на богослужебните книги, с което сложили началото на дамаскинарската школа.

Той бил среден на ръст, със сухо лице и пламенни очи. Водел живот на аскет — месо не ядял, парите не го блазнали, обличал се бедно, повечето със стари дрехи, бил отзивчив към исканията на хората за съвет и помощ. Дълбоката му религиозност се проявявала и в пророческа дарба. Често казвал: „Ще дойде време, та хайдутите няма да са по балканите, ами по градовете и селата. Ще дойдат морове и войни, каквито никога не са бивали. Няма прокопсия, синко, дете няма страх от Бога“.

Когато Ксантийският митрополит разбрал, че поп Григорко защитава българското население в планината и смята, че в църквите трябва да се проповядва само на български език, го извикал в Скеча през 1872 година, където му било поставено изискване да работи за каузата на гръцката патриаршия. Йеромонах Григорко отхвърлил това предложение, смятайки го за непочтено спрямо българите, поради което напуснал Родопите и се завърнал в Атон. На тръгване от Райково бил изпратен до манастира „Св. Дух“ от местното население, сред които били Рада Казалийска със съпруга си поп Пантелеймон. Така областта се разделила с един от най-силните духом, помогнал им да поемат пътя към просветление. Той изгрял като звезда в нощта на робството, посял семето на българщината и заминал в един прекрасен слънчев ден, за да остави многовековна незаличима следа след себе си.

Голям е приносът на йеромонах Григорий за духовното просвещение на населението в Родопите. В знак на признателност през 2000 година в кв. Устово в съседство с църквата „Св. Никола“ местното население издига бронзова скулптура на възрожденския свещеник, който поставя основите на богослужението на български език в Родопите.

Константин Н. Каневски от с. Момчиловци в стихотворна форма изразява благодарността на населението към йеромонаха по следният начин:

Тих, кротък и смирен,

*от грехове необременен,
с дар слово надарен,
за нас от Бога бе определен...*

Православната ни църква благоговейно почита като светии (светци), онези, които са угодили на Бога, живяли са според Неговото слово и над всичко са поставяли любовта си към Спасителя Христа, съгласно изискванията на апостолската заповед: „Кой ще ни отлъчи от любовта Божия: скръб ли, притеснение ли, гонение ли, глад ли, или голотия, опасност ли, или меч“ (Посл. на св. Апостол Павел към римляните 8:35).

МЪДРИ ИЗРЕЧЕНИЯ

За Рада Казалийска основният изход от робството е духовното просвещение на местното население. През целият си живот тя носи в сърцето си просвещенския мотив от Пасиевата „Славянобългарска история“: „Чети, за да знаеш“, в която вплита любовта си към България, предавайки я както на своите съселяни, така и на децата си.

В семейството основната мисъл, която я занимава, е възпитанието на децата. На лист хартия написва мъдри изречения, извлечени от живота и Библията, след което ги залепва на дъсчица с направено лепило от вода и брашно, които поставя на видимо за очите място. По този начин тя им внушава християнски ценности, които трябва да носи всеки българин. Това за нея и като учителка и като майка е било изключително важно. И затова е търсила различни методи на въздействие върху съзнанието им.

— Човек се познава какъв е по хората, с които дружи, а ученикът по книгите, които чете.

— Жената и мъжа са онези две ноти, без които струните на човешката душа не дават правилни и пълни акорди.

— Всяка вечер даваш ли си отговор колко добрини си направил през деня.

— Истината никога не остарява. Един ден ще бъде призната.

— Познаваш ли достатъчно добре себе си?

— Добрият човек обича да го съветват, а надменният не обича чужд съвет.

— Мъжът е силата, а жената-красотата.

— Добрите обноски са плод на благородна натура и гиздава премяна на светъл ум.

— Гледай на съседа си като на свой равен.

— Музиката е език на ангелите, а цветята са техни деца.

— Добрата книга е най-добрият приятел.

— От детинство дори до гроба търси науката.

— Богатството е като вода, колкото я пиеш, толкова повече жаднееш.

— Който не може да победи гнева си, той е победен от него.

— Ако хвърлиш един камък в една дълбока река, тя не се размътва, както и търпеливия човек, от една обидна дума не се възмуцава. Обаче, който се обижда от малко той не е дълбока река, а е локва калновидна, в която ако хвърлиш един камък веднага се размътва и почва да ругае наляво и надясно.

— Бъдете правдиви, защото в това е тайната на красноречието, а разсъждението води към истината.

— Най-голямо нещастие е, когато човек захване да се бои от истината.

— Най-голямото зло за човека е невежеството, срещу което трябва да се борим, защото в мрака се раждат всички робства.

— Трябва да приемем с най-голямо удоволствие истината, както приемаме радостта.

— Не зависи човек да бъде добър само от възпитание, но и от произхода му.

— Не вземай всичко за истина, което се говори.

— Който може да види и познае своите недостатъци, той стъпва на стъпалото на възхода и на съвършенството.

— На света няма два морала: единият за себе си, а другият за хората. Една мярка за мене, а друга за хората.

— Моралните принципи на Исуса са изхвърлени от днешната младеж, обаче без тях няма да има морално общество.

— Не се надявайте нито на синове, нито на дъщери, а на самите себе си и на самото Бога.

— Пази езика си от ругателства.

— Задавай си въпроса: огорчаваш ли баща и майка с лоши думи и дела.

— Вълчата максима гласи: „Всичко за мен“. Мнозина искат целият свят да завладеят и пак са недоволни.

— Обидната дума е стрела, която се забива дълбоко в сърцето на човека.

— Позволено е 100 души на ден да разсмееш, а нито един човек да не наскърбиш.

— Науката е направила човеците чудотворци, но още не ги е направила справедливи, милостиви, състрадателни, миролюбиви, верни, смирени, братолюбиви и прочие...

— Мързелът е майка на всички пороци.

— Помни винаги, че според държанието ти хората ще си направят заключение, заслужаваш ли приятелски прием.

— Помни, че няма тайна неоткрита.

— Не си казвай тайните на приятеля си, защото и приятелят ти има приятели.

— Думата стрела не е, но в сърцето се забива.

— За да станеш господар на себе си, трябва да знаеш да търпиш.

— Както е потребно слънцето за цветята, така е потребен смехът за човека.

— Държава, която не строи училища и библиотеки, строи затвори.

— Музиката е гласът на ангелите, а цветята са техните деца.

— В живота се преуспява най-вече с характер.

— Умният син весели баща си, а безумният го наскърбява.

— Длъжникът и на Великден е натъжен.

— Честолюбието е луд кон, който скача до тогава, докато събори господаря си на земята.

— Който много харесва себе си, той много дотяга на другите.

— Човек трябва да знае да мълчи, даже и тогава, когато говори.

— Сприхавият е досаден човек — заледява обичта на родители, близки и приятели. Такъв човек е за окайване.

— Умният човек без възпитание е рогат бивол.

— Любовта е двигателна сила на живота.

— Не питай слепеца за пътя и невежия за съвет.

— Под черупката на труда се намира ядката на щастието.

— Най-учен е оня, който се е научил да живее разумно.

— Нищо не е тъй лесно, както да станеш лош.

— Хиляди пътища водят към заблуждения. Към истината само един.

— Великите дела се извършват не със сила, а с постоянство.

— Несдържаният език, долен характер.

— По-добре е да си подхлъзнеш крак, а не език.

— Търпеливият струва повече от храбривия.

— Защо гледаш сламките в чуждите очи, а не виждаш гредата в своите.

— Приятелят посещавай често, защото по пътищата по които никой не минава растът тръни и бодли.

— Всеки е ковач на своето щастие.

— Дребнавите са достойни за дребнавото.

— Не е свободен онзи, който не може да заповяда на себе си.

— Който употребява тютюн и алкохол или е невежа или няма воля.

— Човек е велик, когато възпитава себе си.

— Силен е онзи, който победи себе си.

— Бъдете това, което искате да бъдате и другите като вас.

— Есента на живота жъне онова, което си посял през пролетта (в младини).

— Стремиш ли се постоянно да се издигаш?

— Отбелязваш ли успехите си?

— Упоритата добрина побеждава и най-лошото сърце.

— Човешко нещо е да се разсърдиш, но отвратително е да не можеш да се успокоиш и да простиш.

— Войната е неприятел на цивилизацията и отричане на разума.

— По-мъчно се намира мъдростта, отколкото скъпоценните камъни.

— Жената е тихо пристанище, а често и бурно море.

— Не е достатъчно да си учен и да си прочел 100 романа, а да не знаеш да кажеш фразата: „Обичам подобния на мен“.

— Недисциплинираните хора са нещастни в света и всеки гледа с презрение на тях.

— Не чакайте другите да ви тласнат напред.

— Гневът е кратка лудост, защото когато завладее човека детронира здравата съвест и в момента той върши странни дела, а когато дойде в съзнание се страхува от извършеното.

— Ако искаш поведението ти да е добро, пази се от гняв.

— Любовта между хората и красотата — това е божественото, което ще спаси света.

— Уважението между хората е висша добродетел.

— Невежеството е верига, в която е оковано човечеството, след което влече и големи нещастия.

— Човешката душа е Божия свещ, е казал най-мъдрият между човеците, който е без любов в сърцето си, той е незапалена свещ.

— Красивата жена обича да я лъжат, а грозната не обича истината.

— Човек, който уважава себе си, той е годен и да го уважават.

— Когато работиш, предавай се всецяло на работата си.

— Мирно сърце Бога моли, а немирно сълзи рони.

— Добрата дума отива далече, а лошата още по-далече.

— Невежите хора не могат да бъдат скромни.

Мъдрите изречения, които Рада Казалийска използва за възпитанието на собствените си деца, са пример на човек, чиято цел е да възпитава независимо къде се намира и с какви средства прави това. За нея по-важно е да вижда, че е полезна. Фактът, че по онова време Родопите са се намирали в пределите на Османската империя, възпитанието на децата ѝ е било едно от основните задължения. Тя се е стремяла да ги научи не само в любов към самите себе си, но и да обичат ближния си и родината си.

Моралните ценности намират важно място в „Мъдрите изречения“. Учителката е убедена, че: „На света няма два морала: единият за себе си, а другият за хората“. Моралът е един и той е възпитание.

Рада Казалийска често използва и отделни мисли за приятелството, подчертавайки градивната му роля в отношенията между хората. Широкият ѝ поглед на човек и творец излиза извън рамките на семейната и училищна среда.

Особено актуална и днес е мисълта ѝ за ролята на държавата в просвещението на народа. „Държава, която не строи училища и библиотеки, строи затвори“ — казва тя.

По-късно синът ѝ Христо ще запише в спомените си за т.нар. мъдри изречения следното: „Когато бях ученик в семинарията и имахме турска граматика или гръцка такава, преподавателите ни винаги ни даваха мъдри изречения от персийски, арабски и гръцки езици които пишехме и учехме наизуст“.

През м. януари 1906 г. след продължително боледуване умира Василка, съпругата на сина ѝ Христо. Тогава Рада Казалийска поема грижата за внуците си, и като майка, и като учителка, и като

наставница. Понякога внукът ѝ Пантелей дълго се заиграва на двора с приятели, забравейки уроците си. Загрижена за възпитанието му тя го прибира с думите: „Аз в черковното училище имах възрастни мъже с мустаци, които ме слушаха, а ти упорстваш!“ и го удряла леко с бастуна си.

Рада Казалийска изпитва духовната потребност да разяснява, да убеждава и да променя хората. Винаги търси повод за среща със съселаните си и ако научи, че някъде има седянка или меджия или някакво друго подобно събиране отива там, носейки със себе си черна кърпа с увита в нея пръст и преди да започне да говори за историята на своя народ, кара присъстващите най-напред да целунат пръста и се закълнат, че ще останат верни на християнския Бог и при никакви обстоятелства не трябва да приемат чуждата вяра. За нея да останат верни на Бога е равносилно да останат верни на България. И не пред икона да се поклонят, а пред майката-земя. И започва разпалено да говори, като отвреме-навреме удря по масата: „Ние трябва да знаем, че сме били силно и голямо царство и сме владеели обширни земи, а съседните ни империи — византийската и римската са треперили от нашата мощ“ — допълва тя. На една от поредните си срещи, завършвайки речта, си се обръща към мъжете с думите: „...трябва да хванете Балкана, защото оттам врагът по-лесно се бие“. За да не я познаят турците, на срещите си с хората от селото отива облечена като турски големец. На главата си слага турска чалма, със завързан бял пешкир и винаги придружавана от двама мъже облечени в турски дрехи. Понякога минава и границата при вр. Рожен.

Рада Казалийска е от онези духовни чедра на голямата планина, които не само дават от себе си, не само учат другите, а самите сякаш са пратеници на един друг свят, чиято цел е да променят, да изграждат и да се радват на стореното от самите тях. Тя е личност, стояща много по-високо от ежедневно дребнотемие. Приема човешките недостатъци търпеливо и благосклонно. На изразената човешка нетактичност отговаря с думите: „Господ да те благослови!“

Била средна на ръст със сини очи, по улиците на Асеновград се движела бавно, като от време на време се спирала, сякаш да огледа минаващите хора наоколо. Понякога до нея заставали непознати, които ѝ целували ръка. Човек много рядко можел да я види усмихната. За нея нямало невъзможни неща. Държала на точността, качество придобито

още от ученическите години. Строгостта и мъдростта ѝ са били известни, но въпреки проявявала към всеки майчина обич. Знаела над четиристотин песни, понякога минаващите покрай дома ѝ я чували да пее. Години по-късно синът ѝ Христо се записва за редовен хорист в църквата „Св. Димитър“ в Асеновград. Уважавала и ценяла разумните хора. Много често при нея идвали за съвет угрижени и притеснени нейни познати. В такива случаи тя казвала: „Аз съм с вас в живота и в смъртта, не бойте се!“, сякаш държала съдбата на хората в свои ръце.

Такава е била Рада Казалийска, съумяла през годините да изгради у себе си качества, които по-късно ще ѝ послужат за възпитание на поколения родолюбци в защита на поробеното отечество.

В ЗАТВОРА

За българското население турското робство е един от най-тежките и продължителни периоди. Налагането на исляма изправя брат срещу брата, син срещу баща, род срещу род. Нека не забравяме, че там откъдето минела турската войска из основи били унищожавани най-напред християнските храмове или превръщани в джамии. Онези българи, които не приемали чуждата вяра, бивали начаса изклани, а домовете им опожарявани.

От друга страна Цариградската патриаршия всячески се стремяла да наложи гръцкия език сред населението в Родопите. Така политическо и духовно робство се сливали и унищожавали националната ни идентичност.

На 11 юни 1901 г. в дома на Рада Казалийска и поп Пантелеймон турците извършват обиск за търсене на оръжие. Техният съгражданин Димитраки Пангалов, съсед, донася в конака, че синът на Рада Казалийска се занимава с бунтарска дейност. Снаха ѝ Василка е разпитана от юнбашията, след което я подлагат на нечовешки мъчения. Връзват я за две греди, „биеха я...“. Въпреки тежкия разпит, тя не издава никого. Прекратили мъченията над жената, едва когато дошъл баща ѝ Георги Кисъовски, който от 1871–1899 г. в продължение на двадесет и осем години бил кмет на с. Райково.

Едно от преданията разказва, че Георги Николица Кисъовски — Болярина е потомък на болярина царедворец Николица Арчар, загинал с мнозинството свои съзаклятници при защитата на старата българска столица Търновград от турците. А внукът му Гьоргица Арчар заедно с още други търновци бил изселен в родопското село Райково, което било известно с двете си махали Горно и Долно Райково, разположено по двата бряга на р. Черна.

Георги Николица се отличавал с необикновена дипломатичност, особено когато ставало въпрос за защита и подкрепа на българите. При едно от поредните събирания на данъци, турците решили да убият поборника Петър Ризев, четник от четата на Петко войвода, който не

искал да се подчинява на законите на турската империя. И за да предотврати поредното безсмислено убийство, кметът поел за своя сметка задълженията му.

Бил висок, снажен, мургав с широко и умно чело, което издавало благородния му произход. Проницателните му тъмно кафяви очи излъчвали повелителност. Особено характерна във външния вид била окачената на врата му огърлица с елипсовидна форма, на която висели два реда жълтици с герб — символизиращ двуглав орел. В съзнанието на родопчани останал като човек — символ на свободата и надеждата.

Решенията на Берлинския конгрес жестоко разпокъсват България. Земите на Македония, Беломорска Тракия и голяма част от Одринска Тракия са върнати на Османската империя. А Южна България под наименованието Източна Румелия остава под политическа и военна власт на султана, макар че се ползва с политическа автономия. Местното население не може да преглътне този горчив хап и започва активна дейност по създаването на революционни комитети за въоръжена борба с цел присъединяване към майка България.

Възпитан в любов към народ и родина, участие във вътрешната революционна съпротива взема и синът на Рада Казалийска Христо. След завършване на педагогическото си образование в Белград синът ѝ без да иска съгласието на родителите си постъпва на работа като учител в софийска гимназия. Научавайки това, Рада Казалийска казва на сина си: „Софиянци ще намерят кой да учи децата им, а райковци — не. Аз те учех да ме заместиш и продължиш делото ми срещу гръцкото влияние в този край“. На категоричните думи на своята майка той не може да се противопостави и се връща в Родопите. Става учител в с. Левочево, където създава и отговаря за тайните революционни организации в района с. Еникьой Габровско-Ксантийско до с. Левочево. Под негово ръководство в селата са създадени групи, чиято задача е да подготвят населението при евентуално предателство или за пряко участие във въстанието. След като разбира, че турците са по следите им, с още шестнадесет души успява да премине границата при вр. Рожен и остава в Станимака.

В Райково започват претърсвания на домовете, чиито стопани с поведението си са будели съмнение и недоверие към турската власт. В дома на Рада Казалийска и поп Пантелеймон нахлува турска войска,

която освен че подлага на мъчения съпругата на Христо, намира и около двадесет пушки, както и много ценна литература, между която и преписи от „Исторически бележник“. За съжаление турците отнасят в Смолян всичко, което намират и го изгарят в двора на конака. Покъсно отново с нейна помощ Христо записва спомените ѝ.

Предателство поставя пред нови изпитания голяма част от населението на Смолянско. Турската войска извършва множество арести. Над триста души са откарани в Одринския затвор, между които Рада Казалийска и съпругът ѝ. Там, мъжете са подлагани на средновековни мъчения. Когато Христо търси съдействие от руския консул граф Н. Игнатиев за освобождаване на двамата си възрастни родители, поп Пантелеймон е намерен с потопени крака в ледено студена вода. Предстояват в затвора в продължение на една година.

След освобождаването им той се разболява и умира през лятото на 1905 година. Погребан е зад абсидата на олтара на църквата „Св. Неделя“ в Райково. Рада Казалийска остава сама. Нейното присъствие смущава турската власт. Притеснени от това, че тя е една от най-уважаваните личности в Райково, турците решават да я изпратят отвъд границата — в Станимака при сина ѝ Христо.

На 19 август 1903 г. избухва Илинденско-Преображенското въстание. Разорената турска армия не може да понесе поредното недоволство от страна на вчерашния роб, поради което то е жестоко потушено. Опожарени са двеста села, без домове остават седемдесет хиляди души, а тридесет хиляди поемат пътя на емигранството. По време на въстанието загиват над пет хиляди българи.

Жестокостта, с която е смазано въстанието, намира широк отзвук в международната преса. Френският в. „Ла Депеш“ пише: „Българите знаят да побеждават, знаят да умират“. Постоянният журналист на в. „Таймс“ Джеймс Баучер също изказва възмущението си, изпращайки информация за многовековния поробител и апелира към свободолюбивата световна общественост да се застъпи за измъченото българско население.

По този повод Балканският комитет за защита на пострадалото население от Македония организира през м. март 1904 г. в Лондон митинг. На него присъстват представители от всички държави на полуострова. Делегати на митинга са видни общественици, журналисти, депутати, държавници, както и представители на

духовенството. От речите им проличава осъдително отношение към жестокостите проявени от турската войска над мирните жители на Балканите. Ораторите настояват „за една по-сериозна и по-успешна европейска намеса“ за по-бързото решаване проблемите на поробеното население. От българска страна като член на Българската секция към Международната женска лига за мир и свобода (МЖЛМС) на митинга говори изтъкнатата общественичка Екатерина Каравелова, която описва тежкото положение на македоно-одринските бежанци и посочва нуждата от материална помощ за тези хора. Накрая участниците в митинга вземат решения, в които осъждат по категоричен начин турските зверства. Въпреки това обаче българите от Родопите продължават да живеят далеч от майка България в продължение на още тридесет и четири години.

В началото на второто десетилетие на ХХ в. правителството предприема въоръжена офанзива за освобождението на населението и присъединяването на Родопите към България. През 1912 г. то сключва договор със Сърбия, Гърция и Черна гора за съвместни действия срещу Турция. На 5 октомври 1912 г. с манифест войната е обявена. Начело на 21 пехотен среднородопски полк застава полковник Владимир Серафимов. След продължителен и тежък бой на вр. Кавгаджик населението на Родопите най-сетне получава така жадваната свобода. Днес в центъра на областния град Смолян е издигнат паметник на легендарния герой от Балканската война, а родното му село Аламидере носи името полк. Серафимово. Признателните потомци не забравят героя от Балканската война, дал живота си за свободата на своя роден край.

ПОЕТИЧЕСКО ТВОРЧЕСТВО

В автобиографията на Рада Казалийска четем: „И ако не беше дошъл баща ми да ме забере, аз щях да приема монашеския чин и да остана там в манастира“ (акцент. мой), от което се разбира, че след завършването на училището в Калофер тя се премества в манастира и остава там като послушница. Пишещата тези редове се опитва да разбере подтикът за оставането ѝ в манастирската обител, защото Рада Казалийска е силно интуитивна личност. Макар и да пише за оставането си зад манастирските порти, тя едва ли би стояла там, защото от автобиографията ѝ разбираме, че при направеното предложение да бъде условена за учителка много спонтанно отговаря: „Па затова съм учила“ (акцент. мой), което показва готовността ѝ да се посвети на една голяма мисия-просвещение на децата от Райково. Освен това, и тя като баща си е предусещала полъха на бъдещите промени, които тепърва ще се случат в този край, поради което не случайно води два курса на обучение — с деца и с възрастни.

Повикът на гражданското ѝ съзнание ѝ заговорва и тя знаейки предаварително или не, че в селото ще се открива българско училище се завръща тъкмо навреме. И още нещо. Главна роля за духовното ѝ израстване несъмнено изиграва баща ѝ Вълчо Казалията. Защото той заявява: „Реч народна искам“, а тя знае, че всеки има своя път в живота и трябва да го следва неотклонно с радост и любов, защото само тогава се постига духовно съвършенство. И тя го прави така, както Божията промисъл повелява в душата ѝ.

Личността на Рада Казалийска заинтригува не само местните изследователи на живота и делото ѝ като първа новобългарска учителка в Родопите и известни български художници. Така например художничката Милка Пейкова, възхитена от житейския път на Рада Казалийска, я рисува по предоставена ѝ снимка, а портретът ѝ покъсно е изложен в Общата художествена галерия „Родопа“ под наслов „Учителката Рада Казалийска от Райково“.

По силата на природните закони се ражда една личност, която съумява да намери изходните артерии на човешкия живот, устоява себе си и дава сили на сънародниците си за преодоляване на трудностите, за откриване смисъла на човешкия живот в тежките времена на робството, за да останат верни на национално си самосъзнание.

Една такава личност се ражда в началото на XIX в. — Рада Казалийска (1821–1907), която носи родолюбивия дух на голямата планина и нейните жители. Тя е първата новобългарска поетеса.

„Църковен вестник“ от 1964 година помества редакционна бележка под заглавие: „Първата новобългарска поетеса-възрожденка е монахиня от Калоферския девически манастир“. В нея по-нататък четем: „Името ѝ е Рада Вълчева Казалийска. Родена в с. Райково, Смолянски окръг на 8 юли 1821 година...“

Прочетеното в синодалния седмичник ме заинтригува. Водена от желанието да представя на българската общественост поетичното наследство, което ни остави, се осмелих да тръгна по дирите на житейския и поетичния ѝ талант.

В сп. „Септември“ по повод книгата „И слънцето върни“ на Иван Спасов известната литературна критичка Милена Цанева пише, че когато става дума за отдавна отишли си от този свят личности, целта на авторите е не да възкрасят „мъртвците“, на които можем само да отдадем заслужена почит, „а да свързваме нишките на едно минало, което в естетически смисъл никога не може да принадлежи само на себе си“.

Трябва да отбележим, че и четирите стихотворения, които предлагаме на читателите, са с осъвременен правопис, който е направен от нейния син Христо. Като човек, който осмисля ставащото със сънародниците ѝ, както и поради загубата на баща си, Рада Казалийска пише стихотворението „На баща ми“ (1852). То е израз на голямата ѝ болка по починалия ѝ баща. В същото време тя изпитва и гордост, че именно Вълчо Казалята е бил нейн родител, защото в негово лице е имала истинската подкрепа на човека с богата духовност, който през всичките години на съзряването ѝ е бил до нея.

За първи път стихотворението „На баща ми“ се появява във в. „Родопски устрем“, бр. 80/1963 година. Намерено е в Асеновград в дома на сина ѝ Христо Пантелеев, възпитаник на Цариградската духовна семинария и дългогодишен църковен певец в първия

български храм „Св. Димитър“ в града. Стихотворението е пропито с възрожденски дух. В него Рада Казалийска казва: „Ще отворим българско училище за светлина, ще турим лоста, за да преминем моста“. И продължава по нататък: „Но и аз няма да те забравя, защото вкусих от плода на Паисий и Венелина до века и амина...“. Стихотворението разкрива непоносимия живот, при който българинът живее, разкрива мечтите на своя родител за духовното възраждане на народа ни. През годините на робството баща ѝ е разбрал, че националното освобождение ще дойде само и единствено чрез просвета. И ясно заявява: „Реч народна искам“. Както той, така и тя разбира, че „народното зло е наше зло“ и още, „народното щастие е наше щастие“. Тези нейни мисли са в съзвучие с веруюто на апостола на свободата Васил Левски, който казва: „Ако спечеля, печели цял народ, ако губя, губя само себе си“. Навярно така могат да мислят само големите умове, подчинили себе си в служба на народ и отечество. Вероятно това нейно възприемане на света я е съпътствало не само в учителската ѝ работа, но и в живота. Прозрял, че духовната и политическата свобода ще дойдат само чрез просвещение на населението, героят на творбата категорично заявява: „Искаме българско четмо и българско писмо“.

Стихотворението е написано с акростих: „*В чест на покойния ми баща Вълчо Казалията*“ (акцент. мой). Известно е, че акростихът се появява в литературата през 450–440 година пр.Хр. Той е ползван сред александрийските и византийските поети. В българската литература се използва още през IX в., след като светите братя Кирил и Методий създават славянската азбука. Обяснима е появата на акростиха в стихотворението на самобитната наша поетеса. Рада Казалийска учи при даскал Райно Попович в Карлово, който е изтъкнат учител и книжовник, съвсем естествено е, да познава акростиха като похват в литература. Освен това идването на таксидиотите от Света гора също спомогнали да се запознае с някои технически средства при писане на поезия.

Те носили със себе си много ценна литература, до която вероятно тя има достъп чрез йеромонах Григорий. С употребата на акростиха в стихотворението „На баща ми“ Рада Казалийска изразява преклонението си към своя баща — не само като към близък човек, но и като пръв помощник и съидейник за просвещението на населението

в Родопите. Може да се приеме, че тя е първата българска поетеса, която прилага акростиха в новобългарската литература.

„НА БАЩА МИ“ (1852)

НА БАЩА МИ

*В епоха тъмна, робска, родена в страна Родопска,
кога черен мрак, дълбока нощ покрива българската
робска нощ.*

*Че без да се бои от тирани вече, дигнали глави
и иска да има човешки права
и не по стари воеводски способ, с нож в ръка,
да развърже оковите на свободата.*

*Един е способа, всички Вий, които не сте забравили,
рода и българското име
и сте уверени, че Бог разбира нашия език,
дойдете.*

*Събуждайте се, сплотете се, защото до сега всеки
воеводски опит вдигнат с пламък, удряше на камък.
Тук няма мир за нашите сърца,
разкъсани от тиранските безмилостни ръце
от петвековното робство чуйте, тръба
звучи, Вас зове.*

*Най-после стремежът за свободата у българина
се пробуди: напред — мнозина казаха,
но вожд нямаха смел,*

защото българина бе много огрубял, затъпял.

*Аз проникнах в твоите недра, о, Родино мила,
намерих друг способ, с татко мили.*

*Не щеше вече тирански хомот, а каза: „Реч народна
искам“.*

*По твоето желание да подготвим народа прост,
чедо свое посвети за мила рода,
вместо меч в ръка, да вземе книга веч.*

Ожидание няма, в дълбока тъмнина сме,

ако стоим с скръстени ръце,
турчина оц с векове ще ни тъпче.
Какво всеки ден ти мечтаеше? И тогаз реши,
чедо родно на олтар народен посвети.
О, ти не бе ук, скотовъдец родопски,
защото бе израсъл в буря и кипеж
и кървав въртеж.
И ето ти дочака с своите очи да видиш,
как идеята ти се осъществи —
гръцкото мъчилище стана родно училище.
Недей се опитва по друг начин —
само чрез езика майчин.
И с горест оплакваше съдбата жестока
и тиранията слепоока.
Ясногласното ти чедо и с око будно,
смело не трябва ли да каже:
Махайте се Вие, лукави гърци и поганци турци,
от нашия свещен олтар, който се е бранил
с много битки и походи от наши воеводи.
Идат след това дни славни, па сме имали наши царе,
наши патриарси, книжнина и монаси,
та не сме куцовласи — книгата олче да я изяло...
Блян не е това — народното щастие, наше щастие,
народното зло е наше зло,
без род, без пощада — цели пет века без наслада.
Ама всичко има своя край и своя час,
но ето часа бие да останем:
Щастливо богатство — да грабнем ятагана,
не щем на турците корана,
нито гръцката алфавитана.
Ами искаме българското четмо и българската
азбука,
да минем мъките и бедите,
да разгоним тъгите на страдуците.
Верен от родопски български род,
непоколебим в вяра неоделим,
нито лъча на светлината радва небето и земята.

*Ъглоправен стълб с българско съзнание пропит.
Лъч на дивний цар радва земята,
а родната реч, радва народа —
човек без наука е горска кука,
Често пъти повтаряше,
вълка не гледа на агнето сълзите,
нито на овците молбите.
О, народ поробен, отвори заспалите обятия,
прегърни светлината — своята книга,
вярата и народността...
Когато ти това рече, той бе вече готов,
защото видя как се приказва на свой език
и той е сит от турски бес и гръцката гавра.
А, когато ти рече: — Ще отворим българско
училище,
за светлина ще турим лоста.
За да преминем моста.
Аз ще отворя българско училище,
с сълзи не се чупи това робско страшилище.
Лесно е, след време ще видите, как окови се сами ще
падат
и тогаз ще победим, свобода ще видим.
Има ли български Бог, или е само турски и гръцки?
Не сплотени в борбата не се види свободата.
Ядосваше се горкия — не е лесна работа роб път да
пробие...
Така говореше дядо Казалията,
за да хвърлим ярема от шията...
А ето веч на трупа ти на български псалом се чете.
Изпълни се мечтата и тържествена върволица,
с български песни пренасят те,
в хладната гробница,
но и аз няма да те забравя, защото вкусих
от плода на Паусий и Венелина,
до века и Амина*

Рада Вълчева Казалийска

с. Горно Райково, 10 август 1852 годин

„НА МАЙКАТА И НЕЙНАТА РЕЧ“ (1853)

Второто стихотворение — „На майката и нейната реч“ (1853) — е открито от нейните родственици в архива ѝ, които го предоставят на регионалния печат в Смолянско. То е публикувано във в. „Родопски устрем“ в бр. 87/1966 г.

НА МАЙКАТА И НЕЙНАТА РЕЧ

*Мили майки, родени в епоха робска,
когато нашата земя свята
бе покрита с черен воал —
каква възвишена цел пренесохте за нас?
Вашите гърди бяха изпълнени с беззаветна
любов
и пътя ни сочехте с вашето светило.
Мир в вашите гърди нямаше.
Непрогледен бе българският хоризонт.
В тревога се свиват нашите сърца,
сънят ни бяга, нощта за нас е неспокойна,
че майки, ний, вашите деца, дар голям да ви
дадем не можем,
освен дълбок синовен поклон
и с благоволение да целунем напуканите ви
ръце.
За благодарност за всичко добро, що сте
сторили за нас
от век на век и до днес.
Ний говорим майчин език, а не бащин.
Много страхотни времена минахте,
когато диви азиатски орди свирепствуваха
навред.*

Държава, църква, училища разориха
и книгите ни изгориха.
Веч нищо българско не се е чувало,
освен тих плах шепот.
Това бе вашия глас, мили майчици.
Това бе хубавият нежен майчин език,
що вий запазихте и предавахте на нещастните
си рожби
докато избухна като могъща струя бистра
българската реч.
Векове робски обезправни живяхте,
насила карани на тежка ангария по нивя,
баири и долове
измъчени, изпити, сякаш че не бяхте човеци,
а скотове волове.
Но там с дихание загадъчно, дълбоко
изпълвахте гърди и запявахте
родни тъжни песни, за тежки мъки, за гнет
и лъжи,
за кървавия път на вашите деца,
та тъй, майки, запазихте родната песен.
А когато настъпваха тъмните ноци
и нашите бащи вървяха из далечни опасни
пътища на гурбет,

с чер труд корица хляб да донесат —
тогава вий, майки, събирахте плахи дечица
при искрящи огнища,
та им разправяхте:
за наши царе, за боляри, за патриарси,
за Крали Марко, за Момчил войвода, Дичо
Караджата, Сивко Зулумджи,
за феи, за русалки, за олтари и тъмни гори.
Та тъй, майки, запазихте стари родни
приказки.
В тия робски времена изчезват народи и
племена

като вековни дънери, разядени от червеи,
и вий, майки, вечните весталки,
с труд и любов, със сурова чистота
запазихте
най-ценната съкровищница от разруха-род
и семейство,
за което, майки, ви благодарим!
Навред из нашата поробена земя
загнездели се кървави паши и аги,
като кърлежи кръв да смучат от българската
снага.

Така и тук в Родопа централна, горда,
там до падащата вода, дерибей Салих ага
свил конаци, пълни с гнусни читатели
и без милост на ангария ни водят,
да работим за него, а кой не иде —
в урва водна да загине се хвърля.

В тежки мъки, рано превити и от стена и
рудана за кесъота на гърка Гюмюш Гердана
прави грабеж, без милост, без срам, пред
вашия дрипав вид
станал богат на вашия гръб.

Па християнин се нарича —
по сто пъти от Бога се отрича
и за прошка при поп Глигорко тича.

А той му не даде, върна го, отрече.

Но, майки, скъпи идва време —
зората ще изгрее на свободата.

Ний, вашите деца, даваме клетва,
че ще турим край на това тежко бреме.

Просветени и в ръка с меч, ще затреперят
балкани,

ще скъсаме вериги робски и ще изгоним
кървавите отомани.

И за вас не ще има мъки веч —
свобода ще ви дарим!

И в тихи къшкови песни ще пеете

на големи свободни челяди.

Рада Казалийска

с. Райково, 1853 г., май 11-ти

Преписал от оригинала — внукът на авторката, Пантелей Христов Попов, Асеновград

Докато стихотворението „На баща ми“ е израз преди всичко на тежненията, мъките и патриотичния порив на баща ѝ, у когото през годините на гнет прозира ярката мисъл и желание за възраждане на българския дух, който единствен ще изведе народа от тежкото робство, то в стихотворението „На майката и нейната реч“ Рада Казалийска подчертава водещата роля на жената-майка — закрилница на семейството. Тя е тази, която е съхранила традициите, съхранила е песните и легендите през вековете, за да закърми децата си с тях и да им даде сили да устояват себе си през тежките години на робството. Авторката разкрива почитта си към нея с думите: „... и вий майки, вечните весталки с труд и любов, със сурова чистота запазихте най-ценната съкровищница от разруха — род и семейство, за което майки ви благодарим“.

„БЛАГОСЛОВИ МЕ МАЙКО“

През 1994 година във в. „Родопски устрем“ излиза третото по ред стихотворение на Рада Казалийска. То носи заглавието „Благослови ме майко“. Ние не знаем кога е написано, можем само да предположим, че то се появява когато авторката е във възраст на преосмисляне на живота си, което показва и текстът му. По всичко личи, че е посветено на майката, тази страдалница, която поетесата със „сълзи сдържани с мъка“ моли да я благослови, да не забрави идеала. А той е един единствен: жаждата за свобода, към който се стреми и този стремеж тя предава не само на своите деца, не само на учениците си, но и на населението живеещо в Родопска планина.

БЛАГОСЛОВИ МЕ, МАЙКО

*В часа на тежката раздяла,
кога езика ще мълчи
и сълзи сдържани с мъка
ще тегнат в моите очи.*

*Вдигни над мен десница свята,
благослови ме, майко ти,
над моя път посред тъмната
лъча закрилен да блести:*

*Да не забравим идеала,
вкърмен на твойта чиста гръд,
и туй, което си ми дала,
да не покитя в прашний път.*

*Благослови ме — храбър войн
в себе си да бъда аз —*

*герой за подвизи достоен
та в онзи безпросветен час,*

*кога ме тъмна скръб обсеби,
припомнил име на жена,
на обич, майко, към тебе,
аз нека да не прокълна.*

Рада Казалийска (1821–1907)

Препис от оригинала — Пантелей Христов Попов

„ОДРИНСКИ ЗАТВОР“ (1901)

Неизвестен факт досега е, че в архива на Рада Казалийска се намери стихотворение, посветено на нея. За съжаление не знаем името на автора му, но то показва недвусмислено, че е била уважавана и почитана не само като учителка, не само като поетеса, но и възприемана като майка от своите възпитаници, както сам авторът на стихотворението я нарича:

*В тъмна епоха, във дни на заблуда,
във дни на робство, мъртвило и сън,
ти първа, о майко, донесе пробуда,
ти първа раздуха искрата във огън.
И семето златно, в родната нива,
поникна богато и даде то плод.
И ечна наново пак песен звънлива
в край Красногорски на нашия род...*

Според Пантелей Христов Попов — внук на поетесата, в архива ѝ се съхраняват и други поетични опити главно на патриотична тема, които носят отпечатъка на времето, в което е живяла, носят полъха и влиянието на Паисиевата „Славянобългарска история“ (1762). Освен историята на своя народ светогорския монах е оставил неизвестното за широката читателска аудитория литературно произведение, „Слези“ или на български „Сълзи“, написано в стихотворна форма, в което авторът отправя молитви към Бога по повод падането на Търновград под турско робство. То е поетично доказателство, че за таланта няма и не може да има духовно робство.

Показателно в това отношение е стихотворението на Рада Казалийска „Одрински затвор“ (1901).

ОДРИНСКИ ЗАТВОР

*Народ потънал кат в зинал гроб,
под нечуван турски гнет,
бе съдбата на българския род.
Тъне в безмълвие, век след век
без Божествен и човешки закон.*

*А турчин тиранин, жаден за кръв,
играй си с бесило и нож,
така зъл и жесток,
безнаказано пролива кръв, като поток.*

*Мъка душата ми терзай,
да виждам покрити,
с кости и пепелища
нашите родни огнища.*

*О, Родопа клета!
До кога ще търпиш на турчина гнета?*

*Обичам те мой роден кът,
ти за мен си много скъп,
обичам и вас родни балкани,
но мразя турци и гърци тиранни.*

*Робство не търпя,
за свобода живота си ще даря.
Поисках и Родопа да бъде свободна
първо бе чрез книга, а сега чрез меч.*

*Но грък предател наш съсед,
не искаше в Райково да бъда веч
и аскер Салих Пашов,
двамина ни отведе много надалеч,
в тъмния зандан на Одрин,*

*О, затвор — българска гробница,
о, затвор, пъкъл на свободата,*

*по твоите влажни стени,
текат на затворници клетки
кървави сълзи в мъки пролети.*

*Мозъкът човешки съхне и вехне,
пред ужасите страшни,
кат пещ адска, ден и нощ
чуват се въздишки тежки,
в стон нечут издъхват.
И песен тъжовна глъхне.*

*О, затвор! О, мъчилище човешко!
Като змия отровна — ехидна.
Мисъл и сърце сковаваш,
като гледаш българи
оковани в вериги тежки,
лежат на каменния под, чакат смъртта си.*

*О, Одрински затвор!
Под твоя покрив непрозрян,
безначален е поименника,
на жертвите твои,
убити от джелати, турци анадолии.*

*В тежък плен стоим ний двамина,
печални, мълчаливи в сълзи и тъги.*

*Одрин! Одрин!
Някога бе слава на Калояна,
а позор на Балдуина,
но днес си гробница на българина.*

*Но знай, тъй не ще да е до век,
българина е готов веч за двубой,
ще скъса вековните вериги той,
и ще изгони кървави отомани,
от родни поля и балкани.*

*И свободата, като слънце ще изгрей,
и земята ни хубава, наново ще се засмей.*

(п) Рада Казалийска

Одрин, 1901 год.

Преписал от оригинала: (внук ѝ П. Х. Попов), ул. Гагарин № 1 —
Асеновград

От прегледаните архивни материали на Рада Казалийска не се намери нито ред за изживяванията ѝ в Одринския затвор. Стихотворението е написано след като двамата със съпруга ѝ са освободени. Преосмислила задържането им, тя много категорично заявява „робство не търпя, за свобода живота си ще дам...“

Четейки стихотворението си представяме тези двама възрастни съпрузи, които в тежките години на робство не губят вяра за освобождението на България, както и усещането им за потиснатост, за това, че някога Одрин е бил „слава на Калояна, а позор за Балдуина“.

В края на стихотворението поетесата подчертава вярата си в българина, като казва, че „е готов вече за двубой“ и че той „ще скъса вековните вериги“.

Рада Казалийска носи дарбата на поет и писател. От нейната автобиография личи, че тя е и добър разказвач, което пък ни дава правото да я приемем и като прозаик. В нашата литература още от най-ранни времена автобиографии са оставили Партений Павлович, Софроний Врачански — „Житие и стродния грешного Софрония“ (1739–1813). Петко Р. Славейков — „Автобиография“ (1827–1895), Григор Пърличев-Автобиография (1830–1893) и др.

Очевидно е, че по съдържание стихотворните опити на Рада Казалийска са актуални за времето. По идеи и емоции те не са подражателство на чужди образци, отразяват патриотичния подем на Възраждането, преживени състояния и откровени размисли на фона на българската история и съвременната действителност. По форма обаче творбите на Казалийска не са значителни постижения. По-ранните ѝ стихотворения носят чертите на българското стихотворство от 20–40-

те години на XIX в. — откъснато от старобългарската поезия и още неповлияно от благотворното влияние на руската литература. Като първите стихотворци-възрожденци авторката няма ясна представа за стихотворен размер, за ритъм. Римата употребява непоследователно, тя е непълнозвучна и безинтересна, поетическата образност е бледа. По-голяма сполука като стихотворец Рада постига в стихотворението „Благослови ме, майко“. В него има ясно очертани четиристишни куплети, тенденция към силабическо стихосложение (8- и 9-срични стихове) и сравнително по-сполучлива рима. Този успех навярно дължи на факта, че Рада Казалийска пише стихотворение в по-късна възраст. Овладеяла повече знания за формалната страна на поезията, тя бележи развитие в своето творчество.

Естествено е да се запитаме, ако Рада Казалийска имаше възможност да развие напълно своите литературни способности като мнозина наши сънародници, черпели опит в чужбина по онова време, главно от Русия и др. държави в Европа, то от нея може би щеше да израсне писателка или поетеса, която би ни оставила множество писмени документи за мъките и страданията на българите по време на робството, за плача — разнасящ се по голите върхове на Родопа планина. Макар че ни завеща само четири стихотворения, те винаги ще ни връщат към робските времена на гнет и сълзи, на стремеж за свобода, но не в тесния семеен кръг, а с поглед жаден за свободен дух. Ето това ни остави тази самобитна българка, която живя в сърцето на планината, радваше се и страдаше заедно със своя народ.

И днес, макар времето да ни е отдалечило от онези страшни и жестоки дни, интересът към Рада Казалийска расте. От нея като личност, като творец, като учителка се интересуват както местните краеведи, така и хора, живеещи и в други райони на страната ни. Защото тя е не само първата новобългарска учителка в Родопите, но тя е и първата новобългарска поетеса, чийто смисъл на живот е любов към род и родина, преплитайки я в силна вяра към Бога.

Словото, което е държала пред своите съселяни, пред родителите на учениците си и пред първенците на Райково, потвърждават таланта ѝ на добър оратор, чиято реч завладява и кара родителите плахо да трият очи от умиление и възторг.

Никъде в документите оставени от нея и за нея не се намери нито ред, който да дава отговор дали е напускала родното си място и

по какъв повод. Изключение прави само когато е трябвало да замине да учи в Карлово в килийното училище на Райно Попович, след това в Калофер и честите посещения в горния метох на Калоферския девически манастир, където се е учила на църковно песнопение, покъсно, когато вече учителствува в Устово и Пашмакли. Други излизания не са открити. Разбира се нека не изключим факта, че покъсно, когато не е учителка, помага на сина си, криейки оръжие в дома си по време на подготовката на Илинденско-Преображенското въстание, той е претърсен, а тя откарана в Одринския затвор, заедно със съпруга си. От само себе си се разбира, че това не е излизане от родното село по желание, а по принуда.

За нея като личност и творец може да се каже: всичко, което носеше като дух и природа ѝ бе дадено в повече от Бога.

По необясними причини години наред е била в пълно забвение. Дали защото в младежките си години посещава Калоферския девически манастир или защото на старини отново пожелава да се върне в него и облича монашеските одежди е причина литературните историци да я отминават с мълчание, е трудно да се каже. Истина е, че когато в България вярата в Бога бе отричана и потъпквана, невъзможно бе да се признае, че първата новобългарска поетеса може да е възпитаничка на Православната ни църква.

Доскоро сред литературните среди битуваше твърдението, че първа българска поетеса е Елена Мутева. С откриването на четирите стихотворения на Рада Казалийска броят на възрожденските поетеси се увеличи и уточни с още една, изведена от тъмнината на робството и забравата.

В тази връзка ми се ще да цитирам думите на изследователката на жените поетеси Ирен Иванчева, която пише, „... защото на литературните фактори трябва да се гледа като на участници в литературния процес, а не просто като на фиксирани дати“.

Освен словестния портрет, който ни е оставил проф. Виктор И. Григорович, добиваме представа за физическия образ на Елена Мутева и от поемата „Стоян и Рада“ (1845), написана от Найден Геров и посветена на младата българка.

*Лицето ѝ огън ручи,
от доброта невинна свети,
с прохладно — топли му лучи
душа и сърце ми са огрети.
Очи ѝ бистри кладенци.
От тънки вежди осинени...*

Интересен е поводът за написване на поемата „Стоян и Рада“. Пред Иван Д. Шишманов Найден Геров разказал, че на една от поредните поетични сбирки бил обсъждан въпросът дали може да се пише поезия на български език. Всички отричали тази възможност. След седмица обаче Геров се появил със малката поема „Стоян и Рада“. Така той доказва, че може да се пишат стихотворения и на български език.

Като мнозина свои сънародници Найден Геров завършва Ришльовския лицей. Започва творческият си път с малки преводи по подражание на Державин и Крилов, от когото превежда баснята „Лебед, рак и щука, Вълк и котка, Орел и паун“, което показва че с Елена Мутева са били под влияние на двамата руски автори.

Че между Найден Геров и Елена Мутева съществуват литературни интереси, не може да се отрече. Но между тях се установяват и нежни чувства, за които по-късно пише Геров, който

често обядва в семейството на Евстатий Мутев „... мя и приемат благосклонно“.

Един от сръбските писатели по онова време — Доситей Обрадович — се опитва чрез произведенията си да разруши патриархалния мит, наложен от векове не само в българското, но и в сръбското семейство, че не само за мъжа е необходима просвета, но и за жената, поради което още в началото на 50-те години на XIX в. неговите произведения намират добър прием както сред мъжете, така и сред българските читателки. С превода на Доситей Обрадовата „О славним женами“ Станка Николица прави достойни произведенията на сръбския автор до читателската публика у нас.

Основната цел, която авторът си е поставил с това произведение, е да се разбере, че жената се ражда да бъде не само съпруга, майка — невдигаща глава по цял ден от работа, а преди всичко да бъде възпитателка, което ни дава основание да смятаме, че тя е задължена да се грижи за своя външен вид, но и за образованието си, което несъмнено ще ѝ даде възможност да покаже своите най-добри професионални и човешки качества.

В книгата си „Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци“ под заглавие „Станка Николица-Спасо-Еленина (1835–1920), първата преводачка на Доситей Обрадович в България“ големият литературовед Дочо Леков обширно разглежда авторката като преводачка на „Две приказки за славните жени и за Аза човекомразеца. Писал на сръбски, а побългарила Станка Н. Спасо-Еленина, Разградска“ (1853), отпечатана не без помощта на нейния учител, а по-късно и съпруг Никола Икономов в Белградската правителствена книгопечатница. Тя посвещава преводната си книжка на сънародничките си с четиристишието:

*Малка книжка за жените
дето им показва добре
да се пазят от злините
и да се отнасят мъдро.*

Станка Николица е родена през 1835 година в малкото разградско село Арнауткьой (дн. Пороище).

Нейната съдба е необикновена. Когато е била само на единадесет години в селото пристига младият двадесет и шест годишен учител Никола Икономов, който има зад гърба си четири годишен учителски стаж и с когото години по-късно ще я свързва не само творческа дружба. Бил е ученик на Сава Доброплодни.

Трябва да отбележим един не много известен факт от биографията на този млад мъж, който напуска родното си село Жеравна, за да се засели в Разград, където се среща с бъдещата си съпруга и сподвижница в житейския им път.

Освен че се посвещава на учителската си работа той пише и стихотворения. „Цариграшки вестник“ публикува в бр. 70/1849 „Умомъдър заради просвящение разговор“, „Разградска тазгодишна зима“ бр. 76/1849, както и „Нова година“, бр. 81/1850, разбира се и други стихотворения, които доказват богатия духовен свят, който носи Никола Икономов. Той впечатлява с културата и педагогическия си похват да изнамира даровити деца. Така по желание на съдбата се срещат два таланта — единият, който търси своята творческа пътека, а другият дирещ упование и подкрепа в първите си литературни изяви. Тази именно творческа нишка събира по-късно двамата в семейство, което се превръща в гнездо на взаимно творческо вдъхновение. Под грижите на Никола Икономов Станка-Николица изучава сръбския език, който ѝ помага в по-нататъшната ѝ преводаческа работа.

В „Две приказки за славните жени и за Аза човекомразеца“ тя съобщава: „Аз съм приготвила йоще две книжки за печатане, особено за жените — «Многострадална Геновева» (съчинена и на «проза» и на «позорище») и «Касия царица» (подбор и предоб.) първата от шест печатни табаци, а втората от дванадесет и то с дребни словца“.

През 1932 година „Вестник на жената“ публикува статията на бъдещия професор, а по-късно и академик Петър Динеков под заглавие: „Станка Николица, една забравена българка“, в която прави анализ на творческия ѝ път. Както пише авторът на статията, Станка Николица, „не е превеждала книгата, а я побългарявала“.

Подбудите за този подход в превода са вероятно от желанието на преводачката текстът да бъде разбираем за българската жена, което прави книжката още по очаквана и търсена от читателите ѝ.

Интерес представлява и послесловът, чрез който Станка Николица Спасо-Еленина изразява своята загриженост за условията,

при които живее и работи българката в сравнение с тези на мъжа. Освен че се е подписвала с имената на съпруга и на родителите си, тя се именувала и като „желателка на женското просвещение“.

„Мъжете, пише тя, не са толкова за съжаление. Каквото не намерят в отечеството си, дирят го и го намират в чужбина: Ами ний клети жени, като нямами средства да странстваме, какво да правим. Нямаме съставни книги, за да се научим в училището на основното, нямаме и време доволно да преведем от него, нямаме както учебни, тъй и вънкашни за прочитане книги, щото което научим за малкото временце в училището и него забравяме... Прочее, питам какво трябва да правим?“

Тя съветва тогавашната българка да не се оставя на течението на времето, а „да уловим перото, и сяка според силите си да гледа да изработи нещо свое за своите дружки. Ето аз според силата си изработих тас книжка и ви я препоръчвам“. Българката, според нея трябва да търси начин за промяна на своя начин на живот, за да го направи по интересен не само за самата себе си, но и за другите. В тази връзка, посочвайки преводната си книжка, добавя: „Видите в нея с какви духове жени имало на света, каквито мигър сега няма?“

По-късно, когато започват да се създават първите девически училища дългогодишният учител Илия Блъсков, автор на „Изгубена Станка“ и „Злочеста Кръстинка“, си спомня: „Из много училища, дето имаше ученички, книжката «Две приказки...» се въвежда като спомагало за свободен и разбран прочит...“ Някои представители на литературните среди поддържат мнение, че Станка Николица-Спасо-Еленина е първата българска поетеса, поради факта, че е публикувала четиристишието излязло в края на преводната ѝ книга. Други пък недвусмислено приемат за първа българска поетеса Елена Мутева, написала стихотворенията „Бог“ и „Басня“. В „Бог“ авторката изразява възторга си от Твореца на природата. То е написано под влияние на одата на Гр. Р. Державин, второто също под въздействието на басните на руския поет Крилов. Това е обяснимо, тъй като е била твърде млада, за да има в достатъчна степен избистрено чувство на усещане към заобикалящата я действителност. Независимо от това, тя показва радостта си към Онзи, който е създал небето, и земята и пред когото тя се прекланя не само тялом, но и влага в това духовен смисъл.

Тук препечатвам стихотворенията на Елена Мутева, тъй като за днешния читател те са трудно достъпни. В тях може да се види поетическото умение на една жена, развивала се в несравнимо по-благоприятна културна среда, отколкото Рада Казалийска, но все пак непостижна много по-големи успехи като поетеса от нея.

БОГ

*О Боже, Боже!
Великий Боже!
Кой Тебе може
Да те постиже!
Кои не са слепели,
Кога се смело щели
Да видят Твой-ят лик!
Кои не са немели,
Кога те биха щели
Съ нечистий си язык
Да хулят Тебе, Творче,
О Боже ти Великий?
Великий нашъ Боже!
Велика твоя-та е слава,
Голяма Твоя-та Дръжява!
Да видя тебе аз не смея,
Предъ твой-то име аз немея,
Предъ Твойте-ти очи аз бледнея!
Предъ Твойте Слова аз следея!
И тая планина висока,
Коя-то виждамъ пред очи-ти,
И тамъ една ръка широка,
Коя-то пада от горе-ти —
Не са ли те творения твои,
И тия страшни-ти планини,
Не си ли ги направил съ Слово Ти,*

*За да познаемъ твой-ти доброту?
И тая хубава природа,
Що е пълна с красоти,
Въ коя-то царствова свобода,
Не си ли направилъ Ти?
Не видя ли азъ в нея твой-тъ ликъ,
Не видя могущество-то ти,
О Боже! Боже, какъ си Ти велик!
Какъ се велики твой-ти доброту!
Ако почена да се моля,
То да са моля азъ забравям!
На Твоя-тя Сила, красота,
Азъ Твой-то имя прославлявамъ,
Прославлявамъ Твой-та доброта.*

Стихотворението ѝ се отличава с песенна мелодичност и със завладяващ романтичен изказ. То е подчертано възторжена възхвала към Твореца на природата: „О Боже! Боже, как си Ти велик!“ В същото време показва и самочувствието на жената-поетеса, която има своето право да възвеличи Онзи, който е създал живота в природата, когото с думи на прехлас тя прославя „могущество-то“ на Единствения Бог.

Второто ѝ стихотворение „Басня“ е написано под влияние на Криловите сатирични стихотворения. Все още не преживяла загубата както на родителите си, тъй и на двете си сестри, починали от туберкулоза за много кратък период от време, младата жена търси упование не само в редовните литературни сборки, които се провеждат в техния дом, но и навярно в не толкова отежняващи и затормозяващи мисълта литературни произведения. Явно това е бил период, през който тя духовно си е почивала. Дори и написани под въздействие на други творби, стихотворенията ѝ са израз на нейния душен мир.

БАСНЯ

*Веднѣжъ магаре-то облече ся
В асланска кожда: и повлече ся
Да плаши човеци-ти въ поле-то.
Сега съмъ азъ високъ и преголямъ,
Сега съмъ азъ същия като асланъ!
Така говореше си магаре-то
И пусти ся да тича по поле-то.
Следъ малко види нашия-тъ асланъ
Овци пасатъ, при тяхъ единъ чобанъ,
На друго място тамъ седи чобанска
Челядъ отъ синове и дѣщери.
Като видяха кожда-та асланска,
Поченаха да бягатъ на едно,
Само чобанъ-тъ нашъ не ще да бяга!
Предъ него светятъ въ аршинъ уши,
И той позна асланъ-тъ по уши-ти,
Дръпна тоги-зи той едно дръво,
Почена да го чеши по плещи-ти;
Магаре-то безъ кожда ся истяга
И на земя-та безъ животъ си ляга.*

След превода на Доситей Обрадовата „Две приказки за славните жени и за Аза човекамразеца“ от Станка Николица, Елена Мутева се явява втората преводачка от чужд език в преводната ни литература. Докато първата превежда от сръбски език, втората се заема с романа на руския писател Александър Велтман „Райна българска царкиня“ (1852). Заедно с това тя превежда и сборник от арабски „Приказки за четиридесетте везири и царицата“. По-късно той е издаден в Париж на френски и турски език.

Не бива да отминаваме и факта, че Елена Мутева проявява интерес и към българския фолклор. Тя събира народни песни, които вероятно е смятала да издаде.

Двете стихотворения на Елена Мутева, както и преводите ѝ са отпечатани четири години след смъртта ѝ в сп. „Български книжици“, гл. I, ч. II, с. 29–301/1858 година, издавано в Цариград и редактирано

от брат ѝ Димитър Мутев (1818–1864). Той е един от тримата ѝ братя, който завършва Физико-математическия отдел на Ришльовския лицей, а по-късно по съветите на проф. Х. Браун кандидатства във Философския факултет на Бонския университет, след което защитава дисертация през 1842 г. на тема философия и става „Доктор по философия и магистър на свободните изкуства“, която по времето на възраждането е втората след тази на д-р Петър Берон и д-р Никола Пиколо.

Елена Мутева е родена в подбалканското градче Калофер. До началото на 30-те години живее в Пловдив, след което семейството ѝ се преселва в Одеса. През 1844 година професор Виктор Иванович Григорович тръгва от Москва да пътува из Европейска Турция. В Одеса, освен с други българи той се запознава и с Елена Мутева. В дневника си отбелязва: „20 юлий... Среща с първата българка. Тази среща ме възнагради за всички неудобства. Миловидната, доста разговорлива, но остава още да се желае... това беше девицата Елена Мутева... Привързана към отечеството си... Тази среща трябва да бъде паметна“.

Докато Станка Николица изучава сръбския език под педагогическите напътствия на Никола Икономов, за да преведе или по-скоро да побългари „Две приказки...“ на сръбския писател Доситей Обрадович, през това време Елена Мутева едва петнадесетгодишна води разговор с руския професор, на когото успява да докаже различията между сръбския и българския език, поради което те не могат да бъдат слети в едно.

Огромно влияние за формирането на Елена Мутева като творческа личност изиграва Одеса-градът на българското емигранско общество, в който родители и попечители изпращат надеждни млади българи да се учат. По онова време за всеки родител, който има възможност да изпрати детото си в Русия да се учи, е въпрос на престиж, особено „известна на цяла Европа с образованието на жените“. Като потвърждение на това, нека да посочим имената на Юлия Лермонтова, завършила химия в Берлинския университет при проф. Хофман, първата жена учен, доктор по химия, дъщеря на семейство Лермонтови, където в продължение на девет години е живяла българката Екатерина Каравелова, учейки в IV-та Московска девическа гимназия. Друга жена не по-малко известна, е София

Ковалевска, първата в света жена професор в Петербург и Стокхолмски университет, член кореспондент на Академията на науките на Русия.

Именно в Русия се оформя едно общество от приятели, които се занимават с литература и наука. Между тях са: Сава Филаретов, Иван Богоров, Найдено Геров, Христо Даскалов, Натанаил Охридски, Добри Читулов, Стефан Стамболов, братята Димитър, Христо и Николай Мутеви, както и Елена, тяхната сестра.

Така постепенно у Елена Мутева се заражда желание да пише. За съжаление съдбата не ѝ дава време и възможност да притвори в литературни произведения онова, на което животът я научи. Тя умира само на двадесет и девет години. Преждевременната ѝ смърт не пощади нея, а нас поколенията навярно оцети...

На опелото ѝ извършено в руската „Петропавловската църква“ присъстват голяма част български емигранти. От рода Мутеви тя динствена нарушава традицията на починалите си близки-майка, баща, две сестри и чичо, пожелавайки да не бъде извършено опелото ѝ в гръцката църква „Светая Троица“.

Преживе и Рада Казалийска и Елена Мутева нямат публикувани стихотворения. Причината идва от факта, че Рада Казалийска е творила при съвсем различни условия от тези на посестримите си Станка Николица и Елена Мутева. И в тежките времена на робството нейна подкрепа е желанието да види българския народ свободен. Тя вярва, че с премахване на духовните окови по-лесно ще бъдат премахнати и физическите. Отдалечена по стечение на съдбоносните обстоятелства от големите културни центрове, както и това, че е нямала възможност да се среща с изтъкнати възрожденци, които биха оценили творчеството ѝ (родена в Родопа планина), Рада Казалийска остава вярна до края на живота си на планината и на хората, сред които е живяла.

Въпреки това и навярно поради тези обстоятелства Рада Казалийска показва, че може да създава история. Стихотворенията ѝ са актуални. Тя пише това, което чувства, пише за това, което я тревожи и от което я боли. Българската литературна история от онова време няма жена поетеса, която така дълбоко да е вникнала в проблемите на народа си. Пословичната скромност на изключителната родопчанка е типична само на един извисен дух, който мисли единствено и само за

своя роден край и своята родина. И тъй като знаем, че тази скромност, тази привързаност е възпитана в семейната среда, в която е отрасла, днес ние пожелахме да я представим чрез творчеството ѝ на широката читателска аудитория. Защото тя изцяло принадлежи на един измъчен народ, който през годините на робството се е държал гордо, и с достойнство е защитавал и почитал всичко българско.

Трудно е да се каже, че сме успяли да обхванем цялостното творчество на всяка от трите първи, тъй като архивите за тяхното наследство не са така богати, за да можем напълно да бъдем удовлетворени, но определено можем да кажем, че ако Станка Николица и Елена Мутева са по-първи в преводната си дейност, Рада Казалийска е първа със стихотворението „На баща ми“ (1852) написано с акростих, което иде да покаже, че е дошло време литературните критици да обърнат поглед към една от най-красивата част на родината ни — Родопска планина, за да усетят духа на една жена, дала младостта си на нейните жители. За нея те са цялото ѝ богатство. Затова без да пренебрегваме творческия път и на Станка Николица, и на Елена Мутева можем спокойно да кажем, че Рада Казалийска е първата новобългарска поетеса. И днес ние сме задължени да ѝ отдадем заслужено внимание. Да ѝ отдадем нашата признателност, за всичко онова, което е сторила не само като учителка в онези тежки времена на робството, но и като поетеса, защото задачата, която си е поставила е — да събужда народното самосъзнание за запазване на вяра и народност.

В статията си „Поетесата, която изпреварва Елена Мутева: Първата родопска учителка Рада Казалийска е и първата новобългарска поетеса“, поетесата Валентина Радинска пише: „... когато през 1852 година 31 годишната учителка от Горно Райково Рада, покрусена от смъртта на баща си, написва стихотворението «На баща ми», тя едва ли предполага, че това ще е първото възрожденско стихотворение“. И продължава по нататък: „Досега се смяташе, че мястото на първата българска поетеса се пада на Елена Мутева, живяла в Одеса и оставила след ранната си смърт, през април 1854 година няколко стихотворения написани на доста утежнен от русизми език и трудни за четене...“.

Искаме или не — да признаем Рада Казалийска за първа новобългарска поетеса, то изследванията на литератори и историци —

представители на родопската интелигенция налагат мнението, че тя е първата и ние, потомците на тази велика българка, трябва да признаем този факт.

След всичко казано дотук, възниква риторичния въпрос. Съзнавала ли е Рада Казалийска, че е поетеса? Мисля, че отговорът трябва да е само еднозначен, защото дълбоко е разбирала тежкото положение на народа си. Защото е носила наслоена от родствените поколения чувство за справедливост, с което несъмнено е бил закърмен и баща ѝ.

Възпитана в патриархалната среда на българското семейство тя проявява творчески усет, който по-късно се разгръща и тя започва да пише.

Според известния родопски публицист Христо Гиневски, Рада Казалийска е в „огърлицата на възрожденската интелигенция“. И това несъмнено е така. Защото героизъм е да отдадеш живота си за свободата на народа си, но също така е героизъм да работиш тихо и упорито за просвещението на същия този народ, за да може да прогледне в мрака на робството и някъде далече в мислите си да прозре нуждата от духовна свобода.

Ето на тази мисия се посвещава Рада Казалийска и за радост на населението, живеещо не само в Родопите, успява. Тя е една от българките, която не пожали себе си и своите близки за просвещението и свободата на българския народ.

ГЮЛХАНСКИ ХАТ-И-ШЕРИФ 3 НОЕМВРИ 1839 Г.

От историческите документи знаем, че през 1839 г. в павилиона на розите „Гюлхание“ в Цариград, султан Абдул Меджид в присъствие на европейски посланици прочел реформен акт известен като Гюлхански хат-и-шериф (честно писмо), който открива „ерата на Танзимата“ или ерата на реформите, според които правителството обещавало да гарантира живота, имота и честта на всички хора в империята без разлика на народност и вяра.

Историческите извори сочат, че Хат-и-шерифът не се изпълнявал от турската власт в империята съобразно текста, но все пак той показва, че турската власт се е опитвала да реформира законодателството си.

Надяваме се, че читателите на настоящата книга биха проявили интерес от съдържанието на документа, който не е известен за читателската аудитория в целия му текст.

РЕФОРМЕН АКТ, ИЗДАДЕН ОТ СУЛТАН АБДУЛ МЕДЖИД, КОЙТО ПРЕДСТАВЛЯВА
ОПИТ ЗА ВЪВЕЖДАНЕ НА ДЪРЖАВНИ ГАРАНЦИИ ЗА ИМОТА, ЖИВОТА И ЧЕСТТА НА
ВСИЧКИ ПОДАНИЦИ НА СУЛТАНА.

Активизира възрожденските процеси в българското общество. Тържествено е прокламиран на 26-ия ден на месец шабан 1255 г. (3 ноември 1839 г.) Печата се по Международните актове и договори, засягащи България. Год. СУ Юрид. фак., 34, 1938–1939, № 96–107.

Всекиму е известно, че в първите времена на Османската империя славните предписания на Корана и на законите на империята бяха винаги почитани. Вследствие на това империята цъфтеше по сила и по величие и всички

поданици без изключение се радваха в най-висша степен на благополучие и напредък. От сто и петдесет години обаче една непрекъсната верига от случайности и различни причини доведе до неспазване на свещените закони и правилата, които произтичат от тях, и миналата сила и напредък се замениха със слабост и обедняване: когато една империя престане да спазва своите закони, тя изгубва своята здравина и сигурност.

Тези мисли постоянно пълнят Нашия ум и от деня на Нашето възкачване на престола мисълта за общото благо, за подобряването на положението на областите и за облекчаване на населението постоянно ни занимава. Пък и като се гледа на географското положение на османските провинции, плодородието на почвата, духовната издигнатост и развитието на жителите, идва се до убеждението, че ако се потърсят и приложат ефикасни средства, резултатът, който Ние се надяваме да достигнем с божията помощ, може да се добие, може би, в течение само на няколко години.

Прочие изпълнени с доверие в подкрепа на Всевишния, разчитайки на застъпничеството на нашия пророк, ние намираме за необходимо да потърсим, чрез нови институции да дадем на провинциите, които съставляват османската империя, богатата, които се постигат в една добра администрация. Тия институции ще трябва главно да засегнат следните три въпроса: 1. Гаранциите, които ще дадат на нашите поданици пълна сигурност за живота, честта и имотите им; 2. Един редовен начин за определяне и събиране на данъците; 3. Също един редовен начин за събиране на войници и срока на обучението им.

И наистина не са ли животът и честта най-скъпите ни блага? Кой човек, колкото и да е голямо неговото недоволство от грубите обноски на баща му, няма да потърси пак при него убежище, когато се намира в опасност, и не ще напакости на управлението и на страната си, когато неговият живот и неговата чест са поставени в

опасност? Ако, напротив, той се радва в това отношение на една пълна сигурност, той не ще се отклонява от изпълнение на законите и всички негови действия ще бъдат за доброто на управлението и на неговите братя.

Когато липсва сигурност по отношение на имотите, всички остават хладни към позива на владетеля и на отечеството. Никой не се грижи за напредък на общественото благосъстояние, защото всеки е погълнат от собствени грижи. Ако, напротив, гражданинът владее със сигурност своите имоти, тогава грижейки се ревностно за своите работи, стремейки се постоянно да ги разширява, за да извлече по голяма полза, той увеличава в сърцето си любовта към владетел и отечество и привързаността си към своята страна. Тези чувства стават у него източник на най-похвални дела.

Колкото се отнася до редовното определяне и разхвърляне на данъците, много важно е да се уреди тоя материал, защото държавата, която за защита на своята територия е принудена да прави различни разходи, може би да се сдобие с необходимите пари за войската и за други нужди само от данъците, наложени на нейните поданици. Макар и благодарение на бога нашата империя от известно време да се е освободила от бича на монополите, които в миналото се смятаха въпреки тяхното зло като източник на приходи, един печален обичай още съществува, който дава само нещастни последици: това са концесиите, давани срещу пари, известни под името илизам. Чрез тая система гражданското и финансовото управление на всяко място е предоставено на произвола само на един човек, т.е. понякога в ръцете на най-престъпните и насилнически страсти, защото, ако наемателят не е добър, той се грижи само за своята собствена полза.

Ето защо необходимо е за в бъдеще всеки член на османското общество да бъде обложен с данък, определен според неговото състояние и неговите способности, нищо повече от това да не му се иска. Също така трябва със

специални закони да се определят и ограничат разходите на нашата сухоземна и морска армия.

Макар и, както ние казахме, защитата на страната да е много важно нещо и главна длъжност за всички жители е да дават войници за тая цел, необходимо е да се създават закони, за да се определят контингентите, които трябва да дава всяка местност според нуждите на момента, и да се намали времето за отбиване на военната служба на 4 или 5 години. Защото, когато се вземат войници от разни местности, от едната повече, от другата по-малко, без да се гледа колко могат да се дадат, е не само несправедливо, но се нанася с това смъртен удар на земеделието и промишлеността, с това самите войници се отчайват, а страната се обезлюдява, когато мъжете са принудени да прекарат целия си живот на военна служба.

Накратко, без създаването на различни закони, чиято необходимост се изтъква, за империята няма да има ни слава, ни богатство, ни щастие, ни спокойствие: напротив, тези блага могат да се чакат от новите закони.

Ето защо за в бъдеще делата против всички обвинения ще бъдат разглеждани публично съгласно нашия свещен закон, след като се изследват и проучат, и докато не бъде издадено едно редовно съдебно решение, никой не може тайно или явно, да погуби никого чрез отрова или други мъчения.

Не ще бъде позволено никому да докача честта на когото и да било.

Всякой ще владее своите имоти от всякакъв вид и ще разполага с тях с пълна свобода, без да може да му пречи. Така например невинните наследници на един престъпник не ще могат да бъдат лишавани от своите законни права и имотите на престъпника не ще бъдат конфискувани.

Тези императорски отстъпки ще се простират за всички наши поданици. От каквато религия или секта и да бъдат те, ще се ползват от тях без изключение. Прочее една пълна сигурност е дадена от нас на жителите на империята

за техния живот, чест и имот, така както това се изисква от нашия свещен закон.

Колкото се касае до другите въпроси, които трябва да бъдат уредени с помоща на просветените мнения на нашия съдебен съвет (увеличен с нови членове, доколкото това се окаже необходимо), в който ще се събират в определени от Нас дни Нашите министри и знатни в империята с цел да се изработи органически закон върху горните въпроси за сигурността на живота, имота на гражданите и размера на данъците, всеки в тия събрания ще изложи свободно своите мисли и да дава своето мнение.

Законите пък, които ще уредят военната служба, ще бъдат разглеждани във военния съвет, който заседава в Сераскерата (Военното министерство).

След като всеки един закон се изработи, за да бъде валиден завинаги и подлежащ на изпълнение, той ще Ни бъде представяван: Ние ще го обличаме с Нашата санкция, която Ние ще написваме на заглавието с Нашата императорска ръка. Понеже тези институции ще имат за цел процъфтяването на религията, правителството, нацията и империята, Ние се задължаваме да не вършим нищо, което е противно на това. В залог на Нашето обещание, Ние искаме, след като внесем в залата, където се пази славната мантия на пророка, в присъствието на всички улеми и знатни на империята да се закълнем в името на бога и да закълнем след това уремите и знатните на империята.

След това всеки от улемите или знатните на империята или всяка друга която и да било личност, която би нарушила тая наредба, без да се гледа на положението ѝ или доверието, с което се ползва, ще бъде подложена на наказание, което отговаря на констатираната грешка. По тоя повод ще бъде издаден един наказателен закон.

Понеже всички чиновници на империята получават днес една подобающа заплата, а на тия, чиито служби не са достатъчно възнаградени, ще бъдат повишени възнагражденията, ще бъде създаден един строг закон

против тези които злоупотребяват със службата си срещу пари (рушевет) нещо, което се осъжда от божествения закон и се счита като една от главните причини за падане на империята.

Понеже гореизложените постановления са едно изменение или пълно подновяване на стари обичаи, настоящият императорски рескрипт ще бъде публикуван в Цариград и във всички области на Нашата империя и ще трябва да бъде съобщен официално на всички посланици на приятелските сили на Цариград, за да бъдат свидетели на установяването на тия институции, които, ако е угодно богу, ще траят вечно.

Нека великият бог да излее върху това и върху Нас цялото свое благоволение!

Нека на ония, които ще направят нещо противно на настоящите установления, да бъде божието проклятие и да бъдат лишени завинаги от всяко щастие.

ДРУГИТЕ ЗА РАДА КАЗАЛИЙСКА

Мнения, поместени във в. „Родопски устрем“, г. V, бр. 101/428 от 31 октомври 1963 г. по повод публикуване стихотворението „На баща ми“.

Роден съм в Жеравна. По бащина линия съм от рода на знаменития Райно Попович. Горд съм, че Рада Казалийска, негова ученичка е известна не само като учителка, но и като поетеса.

Стихотворението „На баща ми“ е високопатриотично и прогресивно. Написано е в една тъмна епоха и зове към прогрес, към свобода.

Д-р Ал. Тодоров

Прочетох стихотворението на първата родопска българска учителка Рада Казалийска. Тя е била учителка на майка ми. Почувствах се горд, че и нашият родопски край не е останал назад в борбата против вековния тиранин. Рада Казалийска подготви сина си Христо, за да я замести. Изпрати го да учи в Цариград, а после в Белград завърши висша педагогика. Той се върна в Райково и отвори училище. Аз се учих при него. Гръцкият учител беше принуден да затвори веднъж завинаги своето училище и напусна.

Учителят Христо беше и голям патриот. Тогава всички ученици носеха фесове. Той не можеше да се примири с това положение. Един ден донесе пълен чувал с гуглички (калпачета). После прибра фесовете и ни надяна

новите гуглички. Той беше смел и безстрашен и турците не посмяха да му направят нищо лошо.

Ат. Пинтев

Останах много доволен като узнах, че в Смолянско, където влиянието на Вселенската патриаршия е било доста силно, така доблестно и самоотвержено се е подвизавала десетилетия наред, и то през най-ожесточения период на възрожденските борби, тази корава българка и пламенна родолюбка — Рада Казалийска. Печатаните материали са израз на заслужена почит към една скромна, но много заслужила боркиня за българщината в този край.

В. Попвасилев — учител-пенсионер

И да бъде Тя — Рада Казалийска днес за нас духовна гордост, го дължи и на него — на йеромонах Григорий.

Андрей Печилков

Рада Казалийска е първата новобългарска поетеса. Датирани са първите ѝ две стихотворения. „На баща ми“ е написано на 10 август 1852 година, а „На майката и нейната реч“ на 11 август 1853 година. Така те изпреварват с 10 години Елена Мутева, официално призната за първата новобългарска поетеса.

Никола Гигов

БИБЛИОГРАФИЯ

1. ДА — Смолян, Исторически бележник, ф. 463 К, оп. 1, а.е. 36.
2. Леков, Д. Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци, 1988 г.
3. Казалиев, Щ. Казалиев, Г. Светлини от пепелта. Градиво към историята на Райково, 1995.
4. Казалиев, Г. Факелът. Страници от образованието в Райково, 1999.
5. Чешмеджиев, Д. сп. „Родопи“, кн. 5–6, 2005.
6. Казалиев, Щ. Първата учителка в Смолянско, в. „Родопска правда“, № 4, 1958.
7. Седянков, С. Просветното дело в Средните Родопи (1830–1944), 1958.
8. Златаров, В.Н. Българска историческа библиотека, 1928., („Родопският юнак Момчил войвода“).
9. Димитров, В. Първата родопска учителка, сп. „Родопи“, 1968.
10. Примовски, Ан. Бит и култура на родопските българи, БАН, 1973.
11. Канев, К. Миналото на село Момчиловци Смолянско. Принос към историята на Средните Родопи, 1975.
12. Гигов, Н. Забравена — незабравима, в. „Родопски вести“, 2001.
13. Симеонов, Н. Среднородопското просвещение, т.1, 2001.
14. Казалиев, Г., Казалиева-Рускова, Боряна. Рада Казалиева (Казалийска) 1821–1907, 2002.
15. Седянкова, М. Първата учителка в Средните Родопи, сп. „Родопи“.
16. Гиневски, Хр. Родопите през XIX в. и началото на XX в. Език, култура, история, 2000 г.
17. Спасов, А. С възрожденски плам, в. „Родопски устрем“, № 56–58, 1986.

18. Родопски, С.М. Портрет на гръцкото духовенство и коварните му дела против българите в Родопите, 1887.
19. Герджиков, С. Първата народна учителка и будителка, в. „Учителско дело“, 1964.
20. Гиневски, Хр. Родопската интелигенция през Възраждането, 2001.
21. ДА — Смолян, ф. 463 К, оп. 1 а.е. 26. Образи, които не бива да забравяме.
22. Христов, П. Стих. На майката и нейната реч, в. „Родопски устрем“, 1966.
23. Казалиева, Р. Вълчева, Стих. На баща ми, в. „Родопски устрем“, 1963.
24. Начов, Н. Калофер в миналото, 1927.
25. Петров, П. Асимилаторската политика на турските завоеватели (Сборник документи за помохамеданчването и потурчването през XV и XIX в.)
26. Николова, Ал. Попова-Кирева, Голямото семейство на Христо поп Пантелеев-Попов, 2004.
27. ДА-Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а.е. 128, л. 27.
28. Казалиев, Щ. Учителската дейност на Рада Казалийска, в. „Родопски устрем“, 1966.
29. Шишков, С. Избрани произведения, 1965.
30. Маркова, З. За българското училище и църква в Родопите, 1974.
31. Петров, П. Родопите в българската история, 1974.
32. Пундев, В. Първи стихотворци, II изд. 1939.
33. Недялков, Хр. Творческият път на българските учители, 1938.
34. Каневски, Н. К. Чудотворното аязмо в Момчилковци, 2004.
35. Динков, К. История на Българската православна църква.
36. Казалиев, Г. Казалиева-Рускова Б. Рада Казалиева (Казалийска) 1821–1904, 2004.
37. Гигов, Н. в. „Родопски вести“, 1995.
39. Пенев, Б. Доситей Обрадович у нас, 1912.
40. Младенова, М. Майстори на превода, 1984.
41. Арnaudов, Михаил. Поети и герои на Българското възраждане, 1965.

ПУБЛИКАЦИИ ЗА РАДА КАЗАЛИЙСКА

1958 г.

Казалиев, Щ. Първата учителка в Смолянско, в. „Родопска правда“.

1960 г.

Герджиков, С. Първата родопска учителка, в. „Родопски устрем“.

1963 г.

Попов, Георги. Първата българска поетеса — родопчанка, в. „Родопски устрем“ — „На баща ми“, (1852).

1964 г.

Герджиков, С. Първата новобългарска учителка и будителка, в. „Учителско дело“.

1966 г.

Гигов, Н. Първата новобългарска поетеса, „На майката и нейната реч“ (1853), в. „Родопски устрем“.

Казалиев, Щ. Учителската дейност на Рада Казалийска, в. „Родопски устрем“.

1968 г.

Димитров, В. Първата родопска учителка, Поместена е автобиографията на Рада Казалийска, сп. „Родопи“.

1969 г.

Станчева, П. Една от първите, сп. „Славяни“.

1971 г.

Казалиев, Щ. Първият изпит. Век и половина от рождението на Рада Казалийска, в. „Родопски устрем“.

1977 г.

Маринов, П. Истини и заблуди, сп. „Родопи“.

1979 г.

Симеонов, Н. Учебното дело в Средните Родопи през времето на Възраждането и национално-свободителните борби, в. „Родопски вести“.

Симеонов, Н. Девическото образование в Родопите, в. „Родопски вести“.

1981 г.

Попов, Георги, Рада Казалийска, в. „Поглед“.

1982 г.

Седянкова, М. Първата учителка в Средните Родопи, сп. „Родопи“.

1986 г.

Каймаканов, В. За да се помни и знае, в. „Родопски устрем“.

Ганчева, А. Не ще се забрави, в. „Родопски устрем“.

Спасов, А. С възрожденски плам. Рада Казалийска — малко позната родопска гордост, в. „Родопски устрем“.

1989 г.

в. „Родопски устрем“, Поместена е голяма снимка на Рада Казалийска от художничката Милка Пейкова в Общата художествена изложба „Родопа“. Надслов: Учителката Рада Казалийска от Райково.

1990 г.

Гиневски, Хр. Връщане към изворите, в. „Родопски вести“. Публикувани са и стихотворенията на Рада Казалийска — „На баща ми“ (1852), „На майката и нейната реч“ (1853).

1991 г.

Симеонов, Н. Някои противоречиви данни за Рада Казалийска, в. „Родопски вести“.

Хекимова, М. 120 години от рождението на Христо Попов (син на Рада Казалийска), сп. „Родопи“.

Ружинова, Т. Още документи за родопската учителка, в. „Родопски вести“.

Гривнев, Г. Рада Казалиева или Рада Казалийска, в. „Родопски вести“.

Гиневски, Хр. Връщане към изворите, в. „Родопски вести“.

1993 г.

Момчева, М. Вчера се състоя денят на народните будители, в. „Родопски вести“.

Чакърова, Кр. Огнената колесница на словото, в. „Родопски вести“.

в. „Смолян“. На първата страница е поместена голяма снимка с надпис: „Рада Казалийска — първата родопска учителка“.

2004 г.

Антонова, М. Учителка, поетеса, монахиня, „Църковен вестник“.

Антонова, М. Първата българска поетеса, в. „Ние жените“.

2007 г.

Антонова, М. Треперете от нашата мощ, в. „Вестник за жената“.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.